

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

ФАКУЛЬТЕТ СОЦІАЛЬНОЇ ПЕДАГОГІКИ ТА ПСИХОЛОГІЇ
КАФЕДРА ПСИХОЛОГІЇ

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА МАГІСТРА

на тему: ПРОФІЛАКТИКА ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ У ПІДЛІТКІВ

Виконала: студентка II курсу,
групи 8.0530-з
спеціальності: 053 Психологія
освітньої програми: 053 Психологія
Басько Олена Романівна
Керівник: д.психол.н., професор
кафедри педагогіки та психології
освітньої діяльності Клопота Є.А.
Рецензент: викладач Томченко М.В.

Запоріжжя

2021

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Факультет соціальної педагогіки та психології
Кафедра психології
Рівень вищої освіти магістр
Спеціальність 053 Психологія
Освітня програма Психологія

ЗАТВЕРДЖУЮ

Завідувач кафедри _____

к.психол.н., доцент. Н.О. Губа

« _____ » _____ 2021 р.

ЗАВДАННЯ

НА КВАЛІФІКАЦІЙНУ РОБОТУ СТУДЕНТЦІ

Басько Олена Романівна _____

Тема роботи: Профілактика девіантної поведінки у підлітків

керівник роботи Клопота Є.А. д.психол.н., професор кафедри педагогіки та психології освітньої діяльності

затверджені наказом ЗНУ від «30» липня 2021 року № 1137-с

2. Строк подання студентом роботи _____

3. Вихідні дані до роботи аналіз психолого-педагогічної літератури.

4. Зміст розрахунково-пояснювальної записки: визначити поняття та причини девіантної поведінки підлітків; дослідити арт-терапію як засіб психологічної профілактики; обґрунтувати психологічну профілактику девіантної поведінки підлітків засобами арт-терапії; експериментально дослідити роботу з профілактики девіантної поведінки підлітків засобами арт-терапії.

5. Перелік графічного матеріалу: 14 рисунків, 1 таблиця

6. Консультанти розділів роботи

Розділ	Прізвище, ініціали та посада консультанта	Підпис, дата	
		Завдання видав	Завдання прийняв
Вступ	Клопота Є.А., професор		
Розділ 1	Клопота Є.А., професор		
Розділ 2	Клопота Є.А., професор		
Висновки	Клопота Є.А., професор		

7. Дата видачі завдання _____

КАЛЕНДАРНИЙ ПЛАН

№ з/п	Назва етапів кваліфікаційної роботи	Строк виконання етапів роботи	Примітка
1	Збір та систематизація матеріалу	січень-березень 2021 р.	Виконано
2	Робота над вступом	березень 2021 р.	Виконано
3	Робота над першим розділом	квітень-травень 2021 р.	Виконано
4	Робота над другим розділом	червень-липень 2021 р.	Виконано
5	Написання висновків	жовтень 2021 р.	Виконано
6	Передзахист	листопад 2021 р.	Виконано
7	Нормоконтроль	листопад 2021 р.	Виконано

Студент _____ О.Р. Басько

Керівник роботи _____ Є.А. Клопота

Нормоконтроль пройдено

Нормоконтролер _____ О.М. Грединарова

РЕФЕРАТ

Кваліфікаційна робота магістра: 83 сторінки, 14 рисунків, 1 таблиця, 70 джерел, 3 додатка.

Об'єкт дослідження - девіантна поведінка підлітків.

Предмет дослідження - профілактика девіантної поведінки підлітків засобами арт-терапії.

Мета наукового дослідження полягає в теоретичному обґрунтуванні та експериментальній перевірці ефективності психологічної профілактики девіантної поведінки підлітків професійно-технічних навчальних закладів засобами арт-терапії.

Гіпотеза дослідження: ефективність психологічної профілактики девіантної поведінки підлітків професійно-технічних навчальних закладів суттєво підвищиться, якщо буде здійснюватися засобами арт-терапії.

Методи дослідження: теоретичні (теоретичний і порівняльний аналіз психолого-педагогічної літератури); емпіричні (спостереження; бесіда; тестування)

Наукова новизна дослідження відображена в більш повному розкритті поняття «профілактика девіантної поведінки підлітків» і його змісту; а також в розробці програми профілактики девіантної поведінки підлітків засобами арт-терапії.

Практичне значення дослідження полягає у можливості застосування його положень, висновків і рекомендацій у виховному процесі та роботі практикуючих психологів, педагогічних працівників, майстрів виробничого навчання, класних керівників, соціальних педагогів, фахівців психологічної служби та психологів професійно-технічних навчальних закладів.

ПРОФІЛАКТИКА, ДЕВІАНТНА ПОВЕДІНКА, ПІДЛІТКИ, ЗАСОБИ АРТ-ТЕРАПІЇ.

SAMMARY

Basko O. R. Prevention of deviant behavior in adolescents

Qualifying work of the master: 83 pages, 14 figures, 1 table, 70 sources, 3 appendices.

The object of research is deviant behavior of adolescents.

The subject of research - prevention of deviant behavior of adolescents by means of art therapy.

The purpose of scientific research is to theoretically substantiate and experimentally test the effectiveness of psychological prevention of deviant behavior of adolescents in vocational schools by means of art therapy.

Research hypothesis: the effectiveness of psychological prevention of deviant behavior of adolescents in vocational schools will increase significantly if it is carried out by means of art therapy.

Research methods: theoretical (theoretical and comparative analysis of psychological and pedagogical literature); empirical (observation; conversation; testing)

The scientific novelty of the study is reflected in a more complete disclosure of the concept of "prevention of deviant behavior of adolescents" and its content; as well as in the development of a program for the prevention of deviant behavior of adolescents by means of art therapy.

The practical significance of the study lies in the possibility of applying its provisions, conclusions and recommendations in the educational process and the work of practicing psychologists, teachers, masters of industrial training, class teachers, social educators, psychological service specialists and psychologists of vocational schools.

PREVENTION, DEVIANT BEHAVIOR, ADOLESCENTS, ART THERAPY.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	6
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ПРОФІЛАКТИКИ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ.....	10
1.1. Поняття та причини девіантної поведінки підлітків.....	10
1.2. Корекційно-психологічна діяльність, як напрям профілактики девіантної поведінки.....	21
1.3. Арт-терапія як засіб психологічної профілактики.....	31
РОЗДІЛ 2. ПСИХОЛОГІЧНА ПРОФІЛАКТИКА ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ ЗАСОБАМИ АРТ-ТЕРАПІЇ.....	50
2.1. Методи діагностики та методика організації експериментального дослідження психологічної профілактики девіантної поведінки підлітків засобами арт-терапії.....	50
2.2. Експериментальна робота з профілактики девіантної поведінки підлітків засобами арт-терапії.....	55
2.3. Результати експериментальної роботи з профілактики девіантної поведінки підлітків засобами арт-терапії.....	69
ВИСНОВКИ.....	75
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	78
ДОДАТКИ.....	84

ВСТУП

Актуальність дослідження обумовлена тим, що в умовах радикальних змін, що охоплюють всі аспекти життя суспільства, поряд з позитивними перетвореннями, стимулюючими вдосконалення багатьох сфер діяльності людини, посилюється і ряд негативних тенденцій: соціально-економічна нестабільність, безробіття, падіння рівня життя багатьох людей, соціальна та психологічна дезорієнтація і дезадаптація, різке зниження затребуваності загальнолюдських моральних і духовних цінностей, складна кримінальна обстановка, ослаблення діяльності соціальних інститутів. Сформована соціокультурна ситуація зумовлює зростання таких несприятливих явищ, як алкоголізм і наркоманія, моральна деградація, омолодження злочинності тощо. При цьому найбільш чутливим до соціальних і психологічних катаклізмів виявляється саме підлітковий вік. Саме в цьому віці спостерігається різке зростання таких поведінкових характеристик, як агресивність, недисциплінованість, конфліктність, невміння володіти собою, в яких нерідко криються витoki підліткових правопорушень та злочинності.

Проблеми девіантної поведінки підлітків зумовлені своєрідністю сучасного етапу розвитку всього українського суспільства і характеризуються кардинальними змінами у всіх сферах людської діяльності. Динамізм соціальних процесів, виникнення і зміна кризових ситуацій, загострення протиріч і конфліктів - все це визначає інтерес науки і практики до питань соціальних відхилень і девіантної поведінки. Особливе значення при цьому приділяється дослідженню негативних відхилень у поведінці підлітків.

Такі тривожні тенденції диктують нагальну необхідність перегляду і вдосконалення соціально-профілактичної діяльності держави і суспільства, всіх соціальних інститутів. Все більше актуалізуються питання виявлення особливостей формування девіантної поведінки підлітків, пошуку ефективних шляхів його соціально-педагогічної профілактики і профілактики, розробки

цілісної системи виховно-профілактичної діяльності.

Впродовж останніх десятирічь значного розповсюдження набули такі девіації як бродяжництво, алкоголізм, проституція, наркоманія, правопорушення серед учнів загальноосвітніх шкіл, професійно-технічних училищ. Соціальне середовище є багатofакторним утворенням, і його багатofакторність характеризується високою соціальною значимістю для особистості підлітка, оскільки спрямована на формування у нього життєвих позицій.

Саме у підлітковому віці, коли ще не сформувалася система ціннісних орієнтацій, підвищується значення навколишнього соціального середовища. Істотна роль у розвитку підлітка належить його вихованню, соціальним контактам, родинним відносинам. Позитивні духовні зв'язки між поколіннями багато в чому виявилися розірваними, що позначилося на формуванні соціалізації. Досить велика кількість сімей має досвід виховання без участі батька або матері, що не забезпечує повноцінного особистісного розвитку. Якщо у батьків є відхилення в нормативній поведінці, то це несприятливо позначається і на формуванні поведінки дітей. Поведінка батьків обумовлює виражені порушення виховних функцій сім'ї, що спотворює процес ранньої соціалізації особистості: формування мотиваційної сфери, самооцінки, системи відносин з людьми, функцій соціального контролю.

Питання виявлення, профілактики та профілактики девіантної поведінки в різних його аспектах, знаходять відображення в фундаментальних працях таких класиків вітчизняної педагогічної думки, як П. П. Блонського, Л. С. Виготського, А. С. Макаренка, В. О. Сухомлинського і інших. Значний внесок в розробку наукових основ вирішення даної проблеми внесли Б.Г.Ананьєв, В.Г.Бочарова, Б.З.Вульф, О.В.Змановська, В.Т.Лисовський, А. В. Мудрик, М.І.Рожков, В.Д.Семенов, Л.С.Славіна, В.О.Сластенин, Д.І.Фельдштейн та інші.

Проблема девіантної поведінки неповнолітніх досліджуються зарубіжними і вітчизняними вченими, проте проблема профілактики

девіантної поведінки серед учнів професійно-технічних училищ поки що не була предметом спеціальних психолого-педагогічних досліджень. Водночас статистичні дані свідчать про зростання девіацій серед цієї категорії учнівської молоді, яка відзначається певною специфікою. Саме серед учнів професійно-технічних училищ дуже багато вихідців з неблагополучних родин; переважна більшість з них мали серйозні проблеми з навчанням і поведінкою ще в загальноосвітній школі; у них відсутній досвід моральної поведінки; частина підлітків не може адаптуватися до умов навчання в професійно-технічному училищі і проживання поза родиною. Все це, безперечно, актуалізує проблему профілактики девіантної поведінки учнів професійно-технічних навчальних закладів.

Враховуючи актуальність проблеми, її недостатню розробленість в теорії і практиці, було визначено тему кваліфікаційної роботи магістра: «Профілактика девіантної поведінки у підлітків».

Об'єкт дослідження - девіантна поведінка підлітків.

Предмет дослідження - профілактика девіантної поведінки підлітків засобами арт-терапії.

Мета наукового дослідження полягає в теоретичному обґрунтуванні та експериментальній перевірці ефективності психологічної профілактики девіантної поведінки підлітків професійно-технічних навчальних закладів засобами арт-терапії.

Гіпотеза дослідження: ефективність психологічної профілактики девіантної поведінки підлітків професійно-технічних навчальних закладів суттєво підвищиться, якщо буде здійснюватися засобами арт-терапії.

Методи наукового дослідження:

- аналіз наукової психологічної літератури
- психологічний експеримент;
- тестування;
- методи зведення та обробки результатів дослідження (графічний).

Відповідно до мети, визначено такі завдання дослідження:

1. Визначити поняття та причини девіантної поведінки підлітків
2. Дослідити арт-терапію як засіб психологічної профілактики
3. Обґрунтувати психологічну профілактику девіантної поведінки підлітків засобами арт-терапії
4. Експериментально дослідити роботу з профілактики девіантної поведінки підлітків засобами арт-терапії

Теоретичний аналіз психолого-педагогічної та методичної літератури дав змогу визначити основні положення, що склали теоретико-методологічну основу дослідження.

Для емпіричного дослідження застосовано психологічний експеримент та тестування, що дозволило з'ясувати стан досліджуваної проблеми.

Наукова новизна дослідження відображена в більш повному розкритті поняття «профілактика девіантної поведінки підлітків» і його змісту; а також в розробці програми профілактики девіантної поведінки підлітків засобами арт-терапії.

Практичне значення дослідження полягає у можливості застосування його положень, висновків і рекомендацій у виховному процесі та роботі практикуючих психологів, педагогічних працівників, майстрів виробничого навчання, класних керівників, соціальних педагогів, фахівців психологічної служби та психологів професійно-технічних навчальних закладів.

Надійність та вірогідність результатів дослідження забезпечувались методологічним обґрунтуванням вихідних положень; використанням методів, адекватних меті та завданням дослідження; репрезентативністю вибірки; кількісним та якісним аналізом отриманих результатів; статистичною оцінкою експериментальних даних.

РОЗДІЛ 1.

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ПРОФІЛАКТИКИ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ

1.2. Поняття та причини девіантної поведінки підлітків

Девіантна поведінка - це, з одного боку, вчинок, дії людини, які відповідають офіційно встановленим або фактично сформованим у даному суспільстві нормам і стандартам, а з іншого - соціальне явище, виражене в масових формах людської діяльності, які відповідають офіційно встановленим або фактично сформованим у даному суспільстві нормам і стандартам. При цьому, одні вчені вважають за краще в якості точки відліку використовувати очікування відповідної поведінки, а інші - еталони або зразки поведінки. Деякі вважають, що девіантною можуть бути не тільки дії, а й ідеї, погляди. Девіантну поведінку нерідко пов'язують з реакцією суспільства на неї і тоді визначають як відхилення від груповий норми, яке тягне за собою ізоляцію, лікування, тюремне ув'язнення або інші покарання порушника [15, 84].

Оскільки девіантною визнається поведінка, що не відповідає соціальним нормам, а норми різні не тільки в різних суспільствах і в різні часи, але і у різних груп в одному і тому ж суспільстві в один і той же час.

Виходячи з цього, девіантну поведінку можна визначити як «вчинок, дії людини і соціальне явище» [15, 86].

Дослідженням різних аспектів девіантної поведінки займаються різні науки: правознавство і медицина (перш за все психіатрія і наркологія), психологія та демографія, історія і статистика, етнографія і антропологія, однак психологічні механізми, причини, діагностика схильності до девіантної поведінки, девіантна поведінка як процес вивчаються, перш за все, психологією.

І все ж, оформлення проблеми девіантності як самостійної почало складатися не в рамках психолого-педагогічної науки, а в соціологічних та кримінологічних працях, з яких на особливу увагу заслуговують роботи таких авторів, як Е. Дюркгейм, О. Конт, Р. Мертон, Т. Парсонс. З вітчизняних вчених слід назвати Л. С. Виготського, Я.І. Гілінського, В.П. Кашенко, В.Т. Лісовського, А.С. Макаренка, М.Г. Ярошевського та інших вчених.

Проблема девіантної поведінки розглядається, головним чином, по відношенню до підліткового і юнацького вікових періодів розвитку, тому що саме вони знаходяться на даних вікових етапах розвитку, і в більшій мірі, ніж інші вікові категорії дитинства, входять в групу ризику та мають такі особливості [7, 32]:

- внутрішні труднощі перехідного періоду, починаючи з психогормональних процесів і закінчуючи перебудовою «Я - концепції»;
- невизначеність соціального становища;
- протиріччя, зумовлені зміною механізму соціального контролю: дитячі форми контролю, засновані на дотриманні зовнішніх норм, що пред'являються дорослим суспільством, вже не діють, а нові, дорослі, які передбачають свідомий самоконтроль, ще не склалися або не зміцніли.

Перш ніж перейти до обґрунтування змісту профілактики девіантної поведінки підлітків, ми розглянемо причини девіантної поведінки підлітків.

Девіантна поведінка має складну природу, обумовлену найрізноманітнішими причинами, що знаходяться в складній взаємодії і взаємовпливу.

Вчені намагаються пояснити витoki і причини поведінки. Одні вважають, що люди схильні до певних типів поведінки за своїм біологічним складом (Ч. Ломброзо). Інші пов'язують девіантну поведінку з особливістю будови тіла (Е. Кречмер, Х. Шелдон), аномаліями статевих хромосом (Прайс, Уіткін). Треті знаходять психологічні пояснення девіації, обґрунтовуючи її «розумовими вадами», «дегенеративного», «недоумством» і «психопатією», як би запрограмованістю відхилень (З. Фрейд).

Є ще й культурологічні пояснення девіацій, що будуються на позиції визнання «конфлікту між нормами культури» (В.Ф. Міллер, Л.Ф. Селін). В етногенетичному напрямку поведінка людини розглядається як детермінована система функціонуючих в даній культурі і окремих субкультурах правил, аналогічних граматичним правилам, як «соціальна граматики поведінки» (Р.Харе). Згідно теорії «фокусного» дорослішання Дж. Коулмена, дорослішання має квантову природу - труднощі виникають в певних точках розвитку підлітка. Свої «піки» мають взаємовідносини підлітка з батьками, однолітками, ставлення до самого себе, процес статевого дозрівання, що призводять до девіацій у поведінці і свідомості.

Професор В.Н. Іванов виділяє такі причини девіації [21]:

- зміни в соціальних відносинах суспільства, які отримали відображення в понятті «маргіналізація», тобто його нестійкість;
- «перехідність»;
- поширення різного роду соціальних патологій.

Трактування причин девіантної поведінки тісно пов'язано з розумінням самої природи цього соціально-психологічного явища. Відомо, що в людській поведінці поєднуються компоненти різного рівня: біологічні, психологічні і соціальні. Залежно від того, якому з них в рамках тієї чи іншої теорії надається головне значення, визначаються і основні причини цієї поведінки [22, 98].

Біологічні фактори виражаються в існуванні несприятливих фізіологічних чи анатомічних особливостей організму, що утруднюють його соціальну адаптацію. До них відносяться:

- генетичні, які передаються у спадок, фізичні і психічні травми під час вагітності, хронічні і соматичні інфекційні захворювання, черепно-мозкові та психічні травми, венеричні захворювання; вплив спадковості, обтяженої алкоголізмом;
- психофізіологічні, пов'язані з впливом на організм людини психофізіологічних навантажень, конфліктних ситуацій, хімічного складу навколишнього середовища;

- фізіологічні, що включають в себе дефекти мови, зовнішню непривабливість, недоліки конституційно-соматичного складу людини, які в більшості випадків викликають негативне ставлення з боку оточуючих, що призводить до спотворення системи міжособистісних відносин дитини в середовищі однолітків, колективі.

Біологічне трактування природи і причин девіантної поведінки має давню історію, однак класичні наукові праці цього напрямку з'явилися лише в минулому столітті. Перш за все, це роботи італійського лікаря-психіатра Ч.Ломброзо, в яких він обґрунтував зв'язок між анатомічною будова людини й злочинною поведінкою. Він ввів поняття «вроджений злочинець», якого можна визначити по ряду фізичних, анатомо-антропологічних ознак, що включають, зокрема, масивну, висунуту вперед нижню щелепу, сплющений ніс, рідку бороду, прирослі мочки вуха і низький лоб.

У ХХ столітті також робилися спроби пояснювати девіантну поведінку біологічними факторами. Зокрема, У.Шелдон обґрунтував зв'язок між типами фізичної будови людини і формами поведінки.

У. Пірс в результаті генетичних досліджень в середині 60-х років прийшов до висновку, що наявність зайвої ігрек-хромосоми у чоловіків обумовлює схильність до кримінального насильства.

Однак в цілому біологічні концепції девіантної поведінки мало популярні в сучасному науковому світі.

Психологічні фактори, до яких включаються наявність у дитини психопатології або акцентуації окремих рис характеру. Ці відхилення виражаються в нервово-психічних захворюваннях, психопатії, неврастенії, прикордонних станах, що підвищують збудливість нервової системи і обумовлюють неадекватні реакції підлітка.

Такі підлітки надзвичайно уразливі для різних психологічних впливів і потребують, як правило, соціально-медичної реабілітації поряд із заходами виховного характеру.

На думку В. Бородіна і В.Н. Кудрявцева, характерологічні підліткові

реакції такі, як відмова, протест, групування, є наслідком емоційно залежних, дисгармонійних сімейних відносин.

Соціально-педагогічні фактори виражаються в дефектах навчання та сімейного або громадського виховання, в основі яких лежать статево і індивідуальні особливості розвитку підлітків. До соціально-педагогічних факторів відносять також стійку неуспішність дитини з розривом зв'язків з навчальним закладом - педагогічну занедбаність, що веде до не сформованості у підлітка пізнавальних мотивів, інтересів і навичок.

Важливим фактором відхилень в психосоціальному розвитку підлітка є неблагополуччя сім'ї.

Виділяють наступні стилі сімейних взаємин, що ведуть до формування асоціальної поведінки неповнолітніх:

- дисгармонійний стиль виховних і внутрішньо сімейних стосунків, що поєднує в собі, з одного боку, потурання бажанням підлітка, гіперопіку, а з іншого - провокування його на конфліктні ситуації; або характеризується утвердженням в родині подвійної моралі: для сім'ї - одні правила поведінки, для суспільства - абсолютно інші;

- нестабільний, конфліктний стиль виховних впливів в неповній сім'ї, в ситуації розлучення, тривалого роздільного проживання дітей і батьків;

- соціальний стиль відносин в дезорганізований сім'ї з систематичним вживанням алкоголю, наркотиків, аморальним способом життя, кримінальною поведінкою батьків [8].

Соціально-економічні фактори включають соціальну нерівність; розшарування суспільства на багатих і бідних; зубожіння значної маси населення, обмеження соціально прийнятних способів отримання гідного заробітку; безробіття; інфляцію.

Морально-етичні фактори проявляються, з одного боку, в низькому моральному рівні сучасного суспільства, руйнуванні цінностей, падіння моралі; з іншого - в нейтральному ставленні суспільства до проявів девіантної поведінки.

Особистість дитини і підлітка формується не сама по собі, а в навколишньому його середовищі. Особливо важлива роль малих груп, в яких підліток взаємодіє з іншими людьми. Перш за все, це стосується сім'ї. Різні автори виділяють різні типи неблагополучних сімей, де з'являються діти з відхиленнями в поведінці. Ці класифікації не суперечать, а доповнюють, іноді повторюючи один одного.

Л.С. Алексєєва розрізняє такі види неблагополучних сімей:

- конфліктна;
- аморальна;
- педагогічно некомпетентна;
- асоціальна.

Г.П. Бочкарьова виділяє сім'ї:

- з неблагополучною емоційною атмосферою, де батьки не тільки байдужі, але і грубі, неповажні по відношенню до своїх дітей;

- в яких хвора етична атмосфера, відсутні емоційні контакти між її членами та спостерігається байдужість до потреб дитини, при зовнішньому благополуччі відносин. Підліток в таких випадках прагне знайти емоційно значущі відносини поза сім'єю і залучається до аморального способу життя.

В. Баєрунас виділяє варіанти виховних ситуацій, які сприяють появі відхилень у поведінці:

- відсутність свідомого виховного процесу;
- високий рівень придушення і навіть насильства у вихованні;
- перебільшення з егоїстичних міркувань самостійності дитини;
- хаотичність у вихованні через незгоду батьків.

А.Е. Личко виділяє 4 неблагополучні ситуації в родині [31]:

- гіперопіка різних ступенів: від бажання бути співучасником всіх проявів внутрішнього життя дітей (їх думок, почуттів, поведінки) до сімейної тиранії;

- гіпоопіка, нерідко перехідна в бездоглядність;
- ситуація, що створює «кумира» сім'ї,

- постійна увага і непомірна похвала за вельми скромні успіхи;
- ситуація, що створює «попелюшок» в сім'ї, - з'явилося багато сімей, де батьки приділяють багато уваги собі і мало дітям.

Поєднання несприятливих біологічних, психологічних, сімейних і інших соціально-психологічних чинників спотворює весь спосіб життя підлітків. Характерним для них стає порушення емоційних відносин з оточуючими людьми. Підлітки попадають під сильний вплив підліткової групи, що нерідко формує асоціальну шкалу життєвих цінностей. Сам спосіб життя, середовище, стиль і коло спілкування сприяють розвитку і закріпленню девіантної поведінки.

Таким чином, має місце негативний мікроклімат у багатьох сім'ях обумовлює виникнення відчуженості, грубості, неприязні певної частини підлітків, прагнення робити все на зло, всупереч волі оточуючих, що створює об'єктивні передумови для появи демонстративної непокори, агресивності і руйнівних дій.

Узагальнивши представлені в психолого-педагогічній науці причини девіантної поведінки підлітків, в своєму дослідженні ми виділяємо кілька груп таких причин.

Перша група причин - звуження або відсутність життєвих перспектив.

Підлітки, найчастіше, кинуті напризволяще і не бачать для себе реальних життєвих перспектив, вважаючи, що суспільство не може запропонувати гідної альтернативи девіантної або злочинного способу життя [47, 83].

Не можна не відзначити тут феномен маргіналізації масової свідомості і поведінки. Йдеться про відмову значної частини підлітків, молоді від власних зусиль, спрямованих на відповідність зростаючим вимогам середовища, необхідним для забезпечення досить високого рівня життя за рахунок інтенсивного навчання, роботи, активної конкуренції за добре оплачуване місце в сфері виробництва, торгівлі, фінансів і послуг. Таку соціально пасивну позицію сьогодні можуть займати як діти осіб з високими доходами

(паразитуює на батьках «золота молодь»), так і представники малозабезпечених верств населення. Відбувається дезактуалізація нормативної соціальної поведінки.

Друга група причин - низький освітній рівень у значній частині підлітків, поведінка яких характеризується як девіантна.

І тут слід зазначити, що у формуванні особистості підлітка активно повинні брати участь навчальні заклади, які є іншими, і на відміну від сім'ї, державними інститутами соціалізації, які повинні ефективно здійснювати процес соціалізації підростаючого покоління.

На даний момент школи, професійно-технічні навчальні заклади, як і інші соціальні інститути, знаходиться в стані трансформації. Багато в чому у зв'язку з цим в період навчання підліткам не завжди прищеплюються необхідні навички самооцінки своєї поведінки, не налагоджуються правильні взаємовідносини між педагогами та учнями, в результаті чого учні замикаються в собі, а потім потрапляють під вплив небажаної середовища [12, 19-23].

Коло інтересів таких хлопців і дівчат, як правило, обмежений, відсутність знань замінюється нездоровим інтересом, марнуванням часу, різного роду девіацій: курінням, випивкою, хуліганством.

Третя група причин - незайнятість працею і навчанням.

Основними причинами молодіжного безробіття є невірно обрана спеціальність, відсутність досвіду роботи та завищені вимоги молоді до майбутнього місця роботи. За даними Державної служби зайнятості населення за період з січня по квітні 2021 році серед безробітних 29% становили особи віком від 15 до 29 років.

Високий рівень безробіття серед молодих людей пояснюється ще й тим, що значна частина людей у такому віці не має необхідних професійних навичок, досвіду роботи, котрі відповідають вимогам роботодавців.

На цю категорію слід всім звернути особливу увагу, оскільки саме вона є джерелом формування шару з «нульовим статусом». Не отримавши

професійної освіти і не будучи включеним ні в які форми зайнятості, крім дозвілля, цей шар являє собою типовий результат процесу соціального виключення з трудової сфери. Опинившись відчуженими від прав і будучи не в змозі забезпечити свої базові потреби, групи з нульовим статусом є резервом так званих соціально знедолених і груп ризику і міцною соціальною базою злочинності.

В суспільстві формується шар неповнолітніх, які вибиваються з нормальної колії соціалізації, закидають навчання, відчувають значні фізичні і нервові перевантаження, легко потрапляють під вплив кримінального середовища, що деформує їх духовний розвиток. [27, 112]

Росте число підлітків, які потребують в тимчасовій роботі, але поки не склалася безвідмовна система працевлаштування дітей як на тимчасову, так і постійну роботу. Її пошук здійснюється дітьми головним чином на рівні сімейно-родинних відносин, дружніх зв'язків або самостійно, тому особлива увага всіх зацікавлених в державі і суспільстві сил має бути зосереджена на проблемі здоров'я, захисту прав дитини, в тому числі і змісті дитячої праці. Необхідна серйозна підтримка дитячої праці, захист підлітків як на правовому, так і на організаційному рівні.

Четверта група причин - недостатня увага до організації виховної роботи в освітніх установах і перехід на платну основу дозвільної діяльності.

Цьому сприяє різке зменшення доступності культурних центрів, музеїв, спортивних споруд. На даний момент інфраструктура молодіжного дозвілля комерціалізується і часто орієнтується на обслуговування інтересів лише високооплачуваної частини населення.

Більшість підлітково-молодіжних клубів та спортивних секцій припинили свою роботу. Звідси підліток, юнак опиняється на вулиці, в групі таких же бездоглядних дітей. У цьому середовищі він отримує першу сигарету, стакан вина, наркотик, підсумковим результатом, в гіршому варіанті, стає наркотизація і злочин.

П'ята група причин - це правовий нігілізм певної частини населення.

Тут ми повинні відзначити роль ЗМІ, які нерідко пропагують «красивий» спосіб життя кримінальних ділків, простоту отримання надзвичайних доходів, одержуваних у цьому злочинному бізнесі. Значною мірою під впливом цього впливу спостерігається масова терпимість або навіть прийняття всіма поколіннями норм існування і форм поведінки кримінально орієнтованих спільнот. Звідси і «легкість» прилучення до злочинного бізнесу в різних його проявах.

Шоста група причин - відсутність єдиної системи роботи з профілактики девіантної поведінки неповнолітньої молоді на різних рівнях і недостатня правова пропаганда серед молоді.

Нерідко з вчинків молодих людей, їх пояснень видно, що вони не усвідомлюють суспільної небезпеки своїх дій. Це можна пояснити їх нерозумінням меж допустимого і неприпустимого, неправильною оцінкою своїх вчинків. Багато хто має туманне уявлення про закони, про кримінальну відповідальність, про свої права та обов'язки [50, 23].

Причини, що впливають на прояв девіантної поведінки у підлітків, діють не ізольовано один від одного, а в тісній єдності і взаємодії. Як підтверджують численні дослідження, психобіологічні фактори, що визначають розвиток психіки підлітка, взаємопов'язані з індивідуально-психологічними особливостями формування характеру, його емоційно-вольової та мотиваційної сфери. Разом з тим психолого-педагогічні умови, в яких виявляється підліток (сім'я, класний колектив, вчителі та вихователі), можуть вплинути на специфіку розвитку особистості дитини, спрямованість його поведінки, характер його соціалізації.

Залежно від порушення норм суспільства девіантна поведінка поділяється на п'ять типів (за В.Д. Менделевичем) [34]:

- делінквентний тип девіантної поведінки (асоціальний і антисоціальний, пов'язаний зі злочинами та проступками).

- адиктивний тип (сексуальні взаємодії, трудовоголізм, фанатизм).

- патохарактерологічний тип (психопатії і акцентуації характеру).
- психопатологічний тип (психічні розлади і захворювання).
- обумовлений гіперздібностями (математичних, музичних, художніх, тощо).

Різновид злочинної (кримінальної) поведінки людини представляє собою делінквентна поведінка - відхильна поведінка, що у крайніх своїх проявах є кримінально карним діянням. Відмінність делінквентної від кримінальної поведінки знаходиться в тяжкості правопорушень, виразності їх антисуспільного характеру.

Адиктивна поведінка - це один з типів девіантної поведінки з формуванням спрямування до втечі від реальності шляхом штучної зміни свого психічного стану за допомогою прийому деяких речовин чи постійної фіксації уваги на певних видах діяльності з метою розвитку та підтримання інтенсивних емоцій .

Під патохарактерологічним типом поведінки розуміють поведінку, обумовлену патологічними змінами характеру, що сформувалися в процесі виховання. До них відносяться так звані розлади особистості (психопатії) та явні чи виразні акцентуації характеру.

Психопатологічний тип девіантної поведінки базується на психопатологічних симптомах та синдромах - проявів тих чи інших психічних розладів чи захворювань.

Особливим типом відхиленої поведінки вважають девіації, що обумовлені гіперздібностями людини (К.К. Платонов). Відхилення в бік обдарованості в одній галузі часто супроводжується девіаціями в повсякденному житті.

І.С. Кон відмічає, що якими б різними не були форми девіантної поведінки, вони взаємопов'язані. Пияцтво, вживання наркотиків, агресивність та протиправна поведінка утворюють єдиний блок, так що втягнення юнака в один вид девіантних дій підвищує вірогідність його залучення і в другий.

У сучасній літературі поняття профілактика визначається як виправлення (часткове або повне) недоліків психічного чи фізичного розвитку

в аномальних суб'єктів за допомогою спеціальної системи психологопедагогічних прийомів і заходів. Причому, профілактика розглядається як психолого-педагогічний вплив, який не зводиться до тренувальних вправ, спрямованих на виправлення (ліквідацію) окремого взятого дефекту, а має на увазі вплив на особистість в цілому.

Таким чином, розглянувши причини, що пояснюють виникнення девіацій в підлітковому віці, можна зробити наступні висновки: девіантна поведінка зумовлена цілим рядом факторів - біологічних, психологічних, соціально-педагогічних, морально-етичних, соціально-економічних.

Головна мета профілактичного процесу - це зменшення частоти прояву форм девіантної поведінки або подолання та ослаблення девіантних форм поведінки через формування відповідних життєво необхідних якостей.

1.2. Корекційно-психологічна діяльність, як напрям профілактики девіантної поведінки

Профілактика девіантної поведінки – психолого-педагогічний комплекс взаємопов'язаних і взаємообумовлених операцій і процедур, спрямованих на регуляцію мотивацій, ціннісних орієнтацій, установок і поведінки особистості, а через неї - на систему різних внутрішніх спонукань, які регулюють і коригувальних особистісні якості, що характеризують відношення до соціальних дій і вчинків.

Ефект профілактичної роботи засобами психокорекції девіантної поведінки підлітків зазвичай визначають такі чинники [38, 74]:

- установка підлітка і сім'ї на допомогу фахівця;
- облік характерологічних особливостей підлітка;
- можливість перебудови неадаптивної поведінки і набуття навичок адаптивного спілкування;
- взаємодія суб'єктів реалізації роботи по профілактики девіантної

поведінки підлітків (психолог, соціальний педагог, медична сестра, майстер виробничого навчання, педагоги).

- взаємодія класного керівника, майстра виробничого навчання, психолога і медичної сестри має на меті спільне виявлення проблем, що виникають у підлітка або групи в поведінці, прогнозування розвитку особистості підлітка і його поведінкових проявів, можливого розвитку групи учнів і організацію роботи з профілактики та профілактики агресивної поведінки підлітків.

Основна відмінність психопрофілактики від впливів, спрямованих на психологічний розвиток людини, полягає в тому, що психопрофілактика має справу з уже сформованими якостями особистості або видами поведінки і спрямована на їх «переробку». Основне ж завдання розвитку полягає в тому, щоб при відсутності або недостатній розвитку сформувати у людини потрібні психологічні якості.

У той же час профілактика може бути складовою частиною навчально-виховного процесу і виступати як цілісне педагогічне явище, спрямоване на зміну формується особистості дитини.

Розглянемо деякі аспекти педагогічного впливу більш докладно. В рамках єдиного педагогічного процесу профілактика виступає як сукупність профілактично-виховної та профілактично-розвиваючої діяльності [60, 203].

Профілактично-виховна діяльність охоплює всю сукупність заходів педагогічного впливу на особистість дитини з відхиленнями в поведінці. Вона спрямована як на зміну пізнавальних здібностей (особливо в ранньому підлітковому віці), так і його емоційно-вольової сфери, поліпшення індивідуальних особистісних якостей, а також на розвиток його інтересів і схильностей. Слід зазначити, що навчальна діяльність в підлітковий період залишається провідним видом діяльності у абсолютної більшості дітей і підлітків [26, 95].

Таким чином, освітньо-профілактична діяльність в ході навчально-виховного процесу являє собою єдиний процес емоційного, оперативного і

змістовного властивості, що дає можливість коригувати не тільки зовнішню сторону навчально-пізнавальної діяльності, яка виявляється у виконанні навчальних завдань, а й внутрішню, що виражається в відношенні учнів до навчального предмета взагалі і в школі зокрема.

Поряд з навчально-пізнавальною діяльністю підлітки з девіантною поведінкою є учасниками та інших видів діяльності: суспільно-корисної, трудової, спортивно-оздоровчої, художньо-естетичної, ігрової, арт-терапевтичної та інших.

Профілактична спрямованість позаурочної виховної роботи полягає в тому, що педагогічно запущеним і важковиховуваним підліткам надається можливість задовольнити свої інтереси, реалізувати свої потреби, проявити свої здібності, оцінити самого себе і бути оціненим іншими в ході участі в позанавчальній роботі, нарешті, спробувати знайти оптимальний варіант взаємин з однолітками і педагогами і вибрати прийнятну форму поведінки.

А.Д. Гонач виділяє чотири групи методів, спрямованих на виправлення відхилень у поведінці особистості [5, 82]:

- метод руйнування негативного типу характеру (метод «вибуху» по А.С. Макаренку і метод реконструкції характеру);

- метод перебудови мотиваційної сфери і самосвідомості:

- а) об'єктивного переосмислення своїх достоїнств і недоліків;

- б) переорієнтування самосвідомості;

- в) переконання;

- г) прогнозування негативної поведінки;

- метод перебудови життєвого досвіду:

- а) розпорядження;

- б) обмеження;

- в) перенавчання;

- г) перемикання;

- д) регламентації способу життя;

- метод попередження негативного і стимулювання позитивної

поведінки:

- а) заохочення і покарання;
- б) змагання;
- в) позитивної перспективи.

А.Д. Голах зазначає, що поєднання індивідуального і колективного педагогічного і психологічного впливу, застосування різних форм, методів і видів позанавчальної діяльності в профілактично-педагогічній та психологічній роботі з підлітками з девіантною поведінкою підсилює її результативність, допомагає зробити процес подолання недоліків у розвитку особистості і девіацій в поведінці підлітків реальним, дієвим, а завдання по формуванню позитивних якостей його особистості цілком здійсненими [5, 78].

Регуляція і профілактика здійснюються на основі мобілізації зусиль з метою успішного їх виконання. Тому суттєву роль в ній грають вольові особистісні якості людини. Вони дозволяють особистості мобілізувати внутрішню енергію, проявити активність не тільки при сприятливих умовах, кризах, конфліктах, але і при зовнішніх перешкодах. Завдяки волі профілактика особистісних властивостей, вчинків і діяльності набуває самостійний характер, стає самокорекцією.

Елементи самопрофілактики:

- прийняття індивідом мети,
- облік умов діяльності,
- програмування діяльності,
- оцінка результатів,
- профілактика.

Самоаналіз має безпосереднє відношення до ще одного фактору - самосвідомості - усвідомлення і адекватній оцінці індивідом особливостей своєї соціальної діяльності, вчинків і т.і. і своїх індивідуальних якостей.

Класифікація методів профілактики (В.П. Кащенко):

- педагогічні методи,
- психотерапевтичні методи.

Методи профілактики, які найчастіше використовуються в навчальному процесі:

1. Методи громадського впливу:

- а) профілактика активно-вольових дефектів;
- б) профілактика страхів;
- в) метод ігнорування;
- г) метод культури здорового сміху;
- д) профілактика нав'язливих думок і дій;
- е) профілактика бродяжництва;
- ж) самопрофілактика.

2. Спеціальні методи:

- а) профілактика недоліків поведінки дітей;
- б) профілактика нервового характеру.

3. Метод профілактики через працю.

4. Метод профілактики шляхом раціональної організації учнівського колективу.

Етапи профілактичної роботи в підліткових та молодіжних девіантних групах [8, 39]

1. Формулювання соціально-психологічної та педагогічної проблеми.
2. Висування гіпотез про причини девіантної поведінки.
3. Діагностичний етап.
4. Вибір методів і технологій профілактичної роботи.
5. Використання методів, методик і технологій профілактичної роботи.
6. Розробка програми профілактичної роботи з підлітками девіантної поведінки.
7. Здійснення цієї програми.

8. Контроль за ходом та ефективністю програми.

Основні підходи до діагностики індивідуальних особливостей в психологічній, соціологічній та педагогічній науках:

- ***кількісний*** - заснований на ідеї повторюваності, можливості вимірювання, виявлення статистичних закономірностей,

- ***якісний*** - орієнтується на індивіда як на унікальну, неповторну людину і заснований на множинній детермінації психологічних явищ і багатозначності кожного одержуваного соціально-психологічного і соціально-педагогічного факту.

Застосування одних і тих же стандартних методик, і методів, як правило, не дає можливості отримати відповідь на конкретне запитання, поставлене перед ними [40].

Лише застосування різноманітних методів може дати об'єктивне знання.

Принципи організації та здійснення профілактичної роботи [40, 217]:

- єдність діагностики і профілактики;
- нормативності розвитку;
- системність розвитку психічної діяльності;
- діяльнісний принцип профілактики;
- морально-гуманістична спрямованість психолого-педагогічної допомоги;
- розуміння і співчуття;
- прагматизм психолого-педагогічного впливу
- пріоритетність превентивності соціальних проблем, їх профілактика;
- своєчасність психолого-педагогічної допомоги і підтримки;
- творче поєднання спеціалізації і комплексності психологічної роботи;
- професіоналізм фахівця - психолога

Показаннями до застосування є:

- соціальна апатія;
- агресивність;

- відсутність досвіду і готовності до співпраці;
- надмірна емоційність або дратівливість;
- конфліктність;
- відсутність інтересу до творчості та навчання.
-

Завданнями психолога щодо соціальної адаптації девіантів є:

- розвивати соціальну активність,;
- спонукати і прищеплювати інтерес до себе і оточуючих;
- навчити саморегуляції, співпраці, адекватному прояву активності, ініціативи і самостійності, здійснювати правильний вибір форм поведінки;
- прищепити повагу до членів колективу, допомогти знайти соціальний статус, виконувати певну роль в колективі;
- пробудити і прищепити інтерес і здатність до творчості, його прикладних видів, навчити організації творчих контактів;
- оптимізувати позитивний досвід, нівелювати досвід девіантної поведінки; створити і закріпити позитивні зразки поведінки.

Прийоми профілактично-виховного впливу:

1. Зниження вимог до учасника взаємодії з метою досягнення соціальної і психологічної адаптації.
2. Залучення в колективні види діяльності, стимулювання розвитку творчого потенціалу та самовираження.
3. Організація ситуацій, в яких дитина може досягти успіхів, розробка заходів заохочення.
4. Демонстрація і роз'яснення позитивних образів поведінки (особистий приклад, художня література, періодика, біографія та інше).

Виходячи з вирішуваних завдань, можна назвати і загальні форми профілактичної роботи на рівні навчального закладу, які повинні забезпечити технологізації цього процесу:

- діагностика причин девіантної поведінки конкретного учня чи групи учнів;

- проектування програм профілактичної роботи, як на індивідуальному, так і на груповому рівні;

- змістовна діяльність в рамках профілактики девіантної поведінки (психолого-педагогічних практикумів і консиліумів з учнями та їх батьками), де обговорюються питання відхилення в поведінці, їх причини, шляхи подолання та способи профілактики;

- реалізація програм, що розробляються на рівні навчального закладу;

- інформування учнів та їх батьків про ті види допомоги, яку можуть отримати учні та їх батьки в навчальному закладі і установах, що надають різні види допомоги соціальні служби та інші громадські організації.

Зміст діяльності фахівців в області психолого-педагогічної роботи в навчальному закладі є основою технологічного процесу з профілактики агресивної поведінки підлітків.

Розглянемо основний зміст соціально-психологічної профілактичної роботи в Державному навчальному закладі «Запорізьке вище професійне училище».

Найважливішим принципом діяльності психолога є облік індивідуальних особливостей підлітка, рівень розвитку його психічних процесів, адекватності самооцінки, емпатійності, автономності особистості з метою профілактики цих якостей.

Завдання психолога навчального закладу:

- вивчити особистість учня і колективу групи;
- зробити аналіз адаптації дитини в середовищі;
- виявити дезадаптованих учнів;
- вивчити взаємини підлітків з дорослими і однолітками;
- підібрати пакет діагностичних методик для організації профілактичної та профілактичної роботи;
- виявляти і розвивати інтереси, схильності і здібності учнів;
- здійснювати психологічну підтримку тих, хто потребує допомоги.

Психолог в індивідуальній корекційній роботі з девіантною дитьми

використовує такі методи:

- профілактичну індивідуальну бесіду;
- інтерв'ю;
- психологічне консультування;
- індивідуальну психотерапію;
- групову психотерапію.

При здійсненні індивідуального підходу до дітей завдання соціального педагога полягають в наступному:

- ✓ добре знати кожну дитину, його індивідуально-психологічні особливості і умови їх формування;
- ✓ при виборі прийомів виховного впливу на підлітків враховувати їх індивідуальні особливості;
- ✓ проявляти педагогічний такт і вміти передбачати наслідки того чи іншого підходу до дитини.
- ✓ організовувати профілактичну і корекційну роботу;
- ✓ підтримувати підлітків, які потрапили в екстремальні ситуації;
- ✓ взаємодіяти з центрами психологічної підтримки підлітків з девіантною поведінкою.

Класний керівник є сполучною ланкою в комплексній групі фахівців з організації профілактичної роботи з підлітками. Саме він робить первинний запит фахівцям і дає первинну інформацію про дитину та організовує і координує комплексну роботу по профілактики девіантної поведінки учнів.

Медична сестра навчального закладу:

- ✓ досліджує фізичне і психічне здоров'я учнів;
- ✓ проводить систематичний диспансерний огляд учнів;
- ✓ організовує допомогу учням, які мають проблеми зі здоров'ям;
- ✓ розробляє рекомендації педагогам щодо організації роботи з підлітками, які мають різні захворювання;
- ✓ взаємодіє з лікувальними установами.

Індивідуальна допомога девіантної підлітку - це спеціальна діяльність

психолога, соціального педагога, класного керівника, майстра виробничого навчання, педагогів та медичної сестри, що здійснюється ними безпосередньо у взаємодії з учнем або опосередковано, через його сім'ю і класний колектив, спрямована на сприяння у вирішенні його вікових завдань соціалізації і пов'язаних з ними індивідуальних проблем.

При наданні індивідуальної допомоги девіантному підлітку необхідно дотримуватися наступного алгоритму:

- виявлення вікових і індивідуальних проблем підлітка за допомогою спостереження і психолого-педагогічної діагностики;
- класифікація виявлених проблем (належність до природно-культурних, соціально-культурних або соціально-психологічних; джерел їх виникнення (сім'я, соціум, група однолітків, навчальний заклад); ступеня їх усвідомлення підлітком і його емоційного відношення до них);
- ранжування проблем підлітка за ступенем значущості їх з точки зору його соціалізації;
- постановка мети планованої індивідуальної допомоги в навчальному закладі відповідно до першочергових проблем учня;
- визначення провідної тактики надання індивідуальної допомоги учню: від непрямого включення його в педагогічні ситуації до самостійного вирішення ним своїх проблем [7, 93];
- вибір основного шляху індивідуальної допомоги девіантної підлітку на даному етапі вирішення тієї чи іншої проблеми: через класний колектив, через сім'ю учня або через безпосередню взаємодію з ним психолога або педагога;
- вибір і реалізація адекватних методів і форм індивідуальної допомоги;
- встановлення зворотного зв'язку в процесі надання індивідуальної допомоги (за допомогою спостережень, психолого-педагогічної діагностики та в безпосередньому контакті з підлітком);
- інтерпретація і аналіз отриманих результатів, співвіднесення їх з

поставленими цілями і ступенем залагодження тієї чи іншої проблеми підлітка;

➤ профілактика індивідуальної допомоги, заснована на аналізі отриманих результатів.

Таким чином, профілактика девіантної поведінки буде настільки ефективною, наскільки вона враховує унікальність і неповторність підлітка. Індивідуальний підхід психолога означає - виявлення природи психологічних труднощів конкретного агресивного підлітка і дійсних психологічних механізмів, що лежать в основі підліткових проблем, вибір відповідного індивідуального способу і методу роботи, здійснення зворотного зв'язку.

Правильна поведінка дорослих при появі факторів, що призводять до девіантної поведінки підлітків, допоможе якомога раніше вирішити проблему, яка виникла на етапі раннього їх становлення.

1.3. Арт-терапія як засіб психологічної профілактики

Поява арт-терапії (термін А. Хілла) як області теоретичного і практичного знання на стику мистецтва і наук відносять приблизно до 30-х років минулого століття. Еволюція поняття «арт-терапія» відображає процеси відокремлення трьох самостійних напрямків: медичного, соціального, педагогічного.

Спочатку словосполученням «арт-терапія» позначали різні методи використання всіх видів мистецтва і творчої діяльності з терапевтичними цілями. Поступово склалися такі різновиди: терапія відволікаючими враженнями, терапія зайнятістю (з метою навчання хворих і відволікання їх від переживань, пов'язаних з хворобою), трудова терапія і соціальна реабілітація (трудотерапія на основі виробничої діяльності осіб, що проходять лікування та реабілітацію). Останній різновид має й інші назви: індустріальна терапія або терапія трудовою діяльністю.

Займаючись візуальним мистецтвом, люди реалізують свою здатність до

оригінальної дії і творчості (С. Скейфі).

Психотерапевтичний напрямок арт-терапії побудований на тісному психотерапевтичному контакті і, безсумнівно, передбачає ґрунтовні професійні знання у відповідних галузях - медицини та психоаналізу. Різні форми психотерапії широко використовуються в дитячій психотерапії та спеціальній (корекційній) педагогіці.

Поступово відокремлюється педагогічна арт-терапія.

Одні автори розглядають арт-терапію як особливу форму психотерапії, за допомогою візуального мистецтва та взаємодії між психотерапевтом і пацієнтом з лікувальною метою. Інші - як альтернативну практику, акцентуючи увагу на творчу діяльність, гармонізацію і загальне оздоровлення особистості.

У тринадцяти англomовних країнах «Art Therapy» розглядають в контексті так званих пластичних мистецтв: живопису, графіки, скульптури, дизайну та інших форм творчості, в яких візуальний канал комунікації відіграє провідну роль.

В контексті однозначності терміна складова «арт» розглядається згідно англomовного оригіналу - візуальні мистецтва. Арт-терапія - одна зі складових більш широкої категорії - терапії мистецтвом.

Арт-терапія в ієрархії напрямків на основі мистецтва і творчої діяльності розглядається як тип терапії мистецтвом.

До класу терапії творчістю (креативна терапія) входить підклас: експресивна терапія сімейства:

- терапія творчим самовираженням;
- музична терапія;
- ігрова терапія;
- казкотерапія;
- бібліотерапія;
- танцювальна терапія;
- тілесно-рухова терапія;

- арт-терапія.

Види арт-терапії:

- ізотерапія (малюнкова терапія)
- візуальна (терапія образами)
- медитативне малювання
- мультимедійна (інтегративна)

Термін «терапія творчістю» або креативна терапія об'єднує групу напрямків, заснованих на різних видах творчої діяльності учасників - малювання, драма, танець, музика та інше.

У деяких перекладах зарубіжної літератури вживається термін «художня терапія», але він також не є синонімом арт-терапії.

Арт - терапія це - комплекс різноманітних форм творчого (художнього) самовираження із застосуванням малювання, живопису, скульптури, музики, вокалізації і імпровізації - в умовах, які забезпечують підтримку людини, з метою стимулювання її особистісного зростання, розвитку і лікування (Н. Роджерс).

«Експресивна терапія являє собою процес самодослідження за допомогою будь-якої художньої форми, яка приходить до нас з емоційних глибин. Ця терапія не зводиться до створення «приємної» картини. Вона не є танцем, готовим для сцени. Вона не є і віршем, який переписується знову і знову з метою досягнення досконалості» (Н. Роджерс).

Таким чином, **арт-терапія** - це самостійна область теоретичних знань і практичної роботи, яка має власну наукову «мову» - понятійний апарат.

Учасники арт-терапевтичного процесу: учасник, (рідко - персона, особа, суб'єкт), пацієнт, клієнт; психолог, педагог, провідний, керівник, організатор, арт-терапевт, супервізор.

Діяльність в арт-терапевтичному процесі має свою назву:

- арт-терапевтична робота,
- арт-терапевтична практика,
- інтеграційна арт-практика.

Період арт-терапевтичної роботи: сесія, заняття, воркшоп (workshop), майстерня.

Місце арт-терапевтичної роботи: арт-терапевтичний кабінет, арт-терапевтична простір, клас, зал, приміщення.

Форми арт-терапевтичної роботи: індивідуальні та групові (індивідуальна і групова арт-терапія); арт-форми, мультимедійні форми, інтегративні форми і інше.

Різновиди арт-терапевтичних груп: тематично-орієнтована; студійна; відкрита; закрита; структурована і ряд інших.

Технологія арт-терапевтичної роботи: арт-терапевтичні техніки (арт-техніки), методики, методи, прийоми, вправи; техніки образотворчої експресії, техніки спрямованої візуалізації, арт-терапевтичні ігри та інше.

Арт-терапевтичний процес це:

- груповий процес;
- арт-терапевтична діагностика;
- арт-терапевтична профілактика;
- спонтанна образотворча діяльність;
- спонтанне самовираження;
- вербальна і невербальна комунікація;
- спілкування на символічному рівні;
- символічна мова;
- перенесення;
- контрперенос;
- візуалізація;
- візуальне мистецтво;
- терапевтичний малюнок;
- образотворча творчість;
- арт-терапевтична продукція;
- образотворча продукція, образотворчий продукт, продукти творчості, арт-терапевтичне середовище, арт-терапевтична атмосфера,

простір.

Результатами арт-терапії є групова динаміка, завершення циклу арт-терапевтичних сесій, арт-терапевтична підтримка та арт-терапевтичний супровід.

Отже, за допомогою перерахованих термінів можуть бути описані різні сторони арт-терапевтичної теорії і практики.

Не дивлячись на наявні відмінності, всі напрямки арт-терапії розглядають образотворче мистецтво як засіб для інтеграції та реінтеграції особистості.

Суб'єктом аналітичної моделі арт-терапії є пацієнт, а основні цілі - діагностика, психоаналіз і лікування. Ця особлива форма психотерапії застосовується також і як оздоровчий, корекційний та профілактичний метод, направлений на зміцнення психічного здоров'я. Психотерапевти розглядають арт-терапію як засіб емоційного виховання і освіти.

В даному контексті цікавою є позиція Ф. Ніцше. Для нього здоров'я означало свободу від хвороби, та здатність людини з нею справлятися. Саме ця здатність актуалізується в процесі образотворчого творчості.

Словосполучення «арт-терапія» в науково-педагогічній інтерпретації розуміється як турбота про емоційне самопочуття і психологічне здоров'я особистості, групи, колективу засобами художньої діяльності.

Говорячи офіційною науковою мовою, *арт-терапія в освіті* - це системна інновація, яка характеризується:

- 1) комплексом теоретичних і практичних ідей, нових технологій;
- 2) різноманітням зв'язків з соціальними, психологічними і педагогічними явищами;
- 3) відносною самостійністю (відособленістю) від інших складових педагогічної дійсності (процесів навчання, управління, тощо);
- 4) здатністю до інтеграції, трансформації.

І дитина, і дорослий в арт-терапевтичному процесі набуває цінного досвіду позитивних змін. Поступово відбувається поглиблене самопізнання,

самоприйняття, гармонізація розвитку, особистісний ріст. Це потенційний шлях до самовизначення, самореалізації, самоактуалізації особистості.

Якщо кожен учасник відчуває глибокий інтерес психолога до себе і своїх робіт, виникає справді цінний контакт як основа продуктивної взаємодії.

Разом з тим, в роботі зі свідомістю і підсвідомістю особистості необхідно дотримуватися особливої обережності, бути по-справжньому чесним і чутливим (Ф.С. Сомер, С. Хоган).

Взаємодія з іншими людьми, надання їм психологічної допомоги та підтримки вимагають від фахівця розуміння самого себе, свого внутрішнього світу, власних мотивів, потреб, про протиріч, усвідомлення зони емоційних проблем і позитивних сторін своєї особистості.

Важливо, щоб кожен ставився до себе як до суб'єкта власних змін, розумів і приймав відповідальність за розвиток і особистісний ріст. Арт-терапевт розділяє цю відповідальність та створює необхідні умови для самовираження і самопізнання. Найбільшу допомогу, як тонко помітила Н.Роджерс, ми надаємо людині тоді, коли щиро «прислуховуємось» і проявляємо повагу до її здатності знайти свою власну відповідь.

Звернемося далі до різних визначень категорії «арт-терапія».

По-перше, це динамічна система взаємодії між учасником (дитиною, дорослим), продуктом його образотворчої творчої діяльності та арт-терапевтом (психологом, педагогом) який фасилітує у арт - терапевтичному просторі.

По-друге, арт-терапія може розглядатися в якості терапевтичної процедури на основі образотворчої творчості.

По-третьє, це інноваційна технологія.

Характерно, що процедурна сторона, яка визначена алгоритмічністю дій, притаманна технологіям, вираженим в структурованих арт-терапевтичних заняттях (сесіях). Це дозволяє відтворювати і транслювати прийоми, методи, процедури, а також отримувати передбачувані результати.

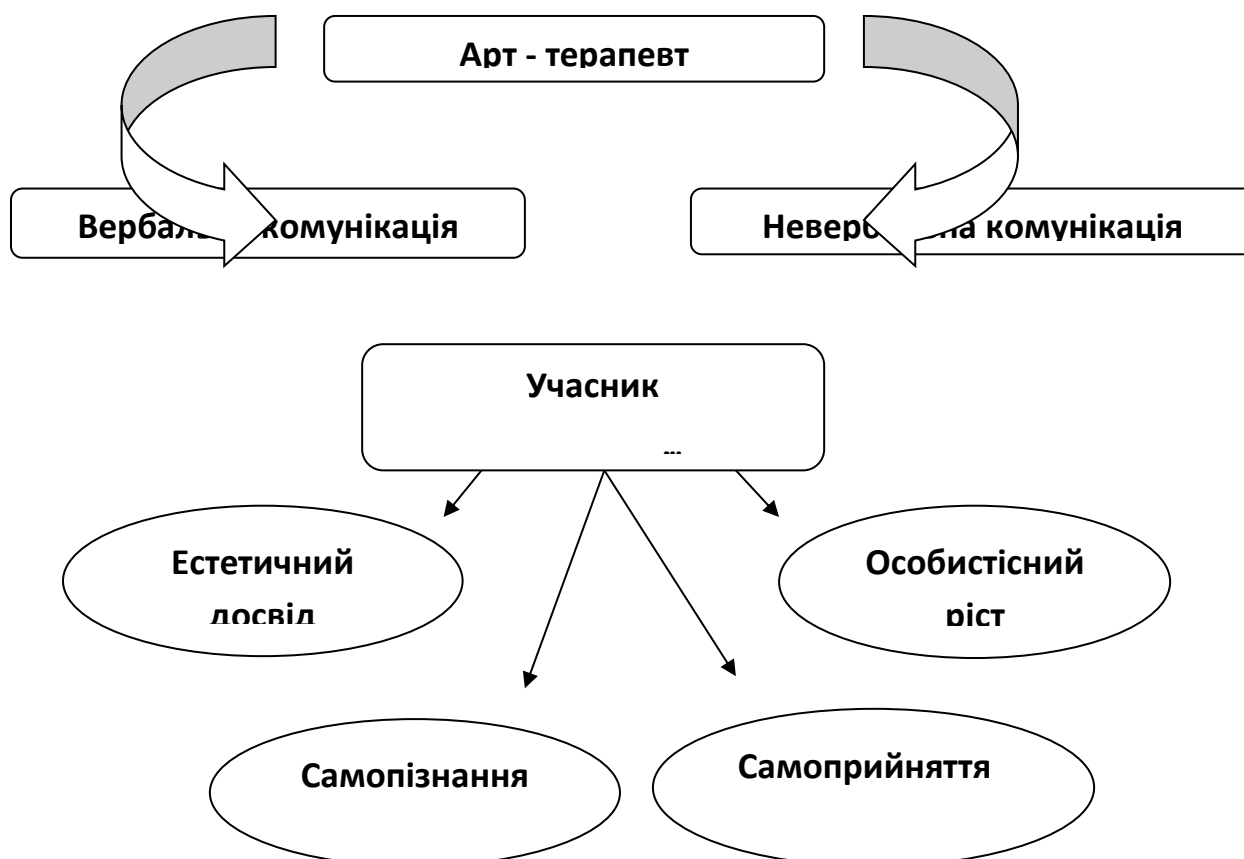
Разом з тим технологія арт-терапії відрізняється творчою варіативністю.

Адже символічна мова малюнка точніше, ніж слова, передає зміст внутрішнього світу особистості, природна і приваблива, зрозуміла в будь-якому віці людям різних культур.

Використання терапевтичного малювання в роботі дозволяє розширити діапазон гуманістично орієнтованих способів досягнення педагогічних цілей.

За образним висловом В. П. Беспалько, «з мистецтва все починається, технологією закінчується, щоб потім все почалося спочатку».

Зобразимо модель арт-терапевтичної взаємодії графічно (рис. 1.1).

Рис. 1.1 Особливості арт-терапевтичної взаємодії

З запропонованої схеми випливає, що основні суб'єкти арт-терапевтичного процесу: учасник (підліток, дорослий) і арт-терапевт (педагог, психолог) взаємодіють між собою вербально на символічному, асоціативному

рівні, а також за допомогою невербальної, візуальної комунікації через «продукти творчості».

Як видно зі схеми, його складові - сам арт-терапевт, учасник і побудований ним художній образ.

Як відомо, будь-які психотерапевтичні відносини супроводжуються феноменами перенесення і контрпереноса.

Основні уявлення про ці процеси були розроблено ще З.Фрейдом і К.Юнгом. Зокрема з позицій класичного психоаналізу, перенесення - це несвідомі тенденції і фантазії, які виникають в психіці пацієнта в процесі аналізу у вигляді серії «ситуацій, що відображають дитячий досвід спілкування з найбільш близькими йому людьми, але відносяться вже не до минулого, а до особистості аналітика в сьогоденні».

Термін «контрперенос» вживається для опису багатьох емоційних реакцій фахівця на особистість учасника взаємодії. Подібні реакції можуть бути як перешкодою, так і джерелом кращого розуміння іншої людини.

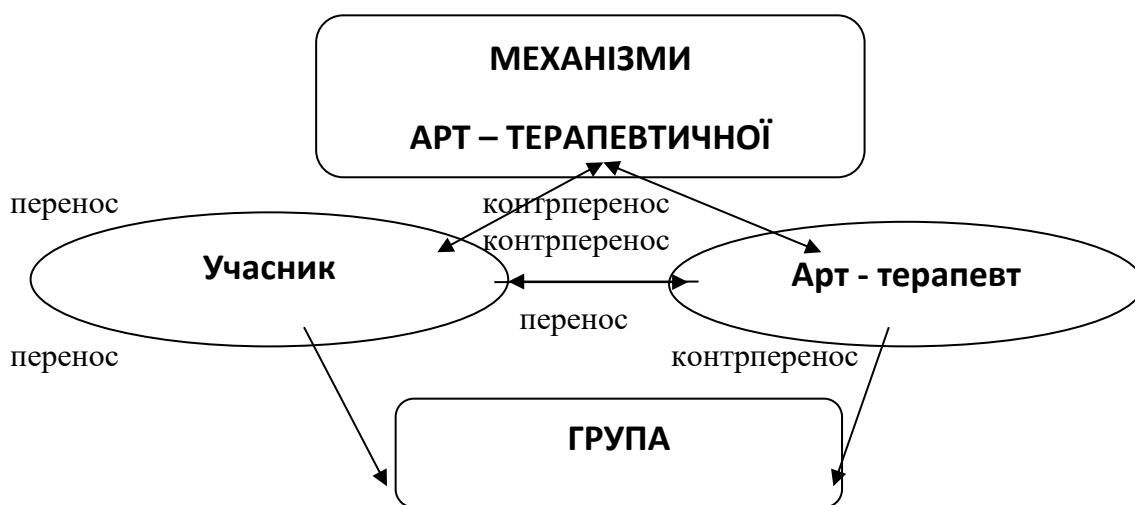
Арт-терапевтична практика - особлива область прояви перенесення і контрпереноса. З одного боку, ці поняття позначають ті усвідомлювані і неусвідомлювані реакції на особистість фахівця, які виникають в психіці учасника групи. З іншого боку, - реакції на особистість клієнта, що виникають в психіці фахівця.

Відносини між ними розглядаються як діалог двох особистостей, в якому простежується різноманітність їх людських якостей, включаючи свідоме і несвідоме.

Це і визначає специфічні особливості процесів, що розглядаються в арт-терапії, а саме:

- перенесення проявляється не тільки в емоційних реакціях, особливості поведінки і висловлюваннях клієнта, а й в створюваних ним образах;
- контрперенос може бути викликаний як вербальним взаємодією з учасником, так і результатами його творчої діяльності.

Названі механізми взаємодії відображені у вигляді схеми на рис. 1.2.

Рис. 1.2 Механізми арт-терапевтичної взаємодії

Отже, в процесі арт-терапії перенесення і контрперенос спостерігаються за трьома основними каналами комунікації:

- клієнт - образотворчі засоби і продукти його художньої творчості;
- клієнт - арт-терапевт;
- арт-терапевт - продукти (образи) художньої творчості клієнта.

В даний час надається велике значення дослідженню перенесення і контрпереноса в навчанні. Це пов'язано з тим, що педагог і учні вступають в досить інтенсивну емоційну взаємодію, що дає змогу отримувати власний життєвий досвід, усвідомлювані і неусвідомлювані почуття, очікування.

У повсякденному житті перенесення виникає мимоволі як явище, головним чином, несвідоме. Людина може переживати у вигляді емоцій,

мотивів, фантазій, відносин, ідей або ж захистів проти них.

Проекція - ще один феномен арт-терапевтичних відносин.

3. Фрейд розглядав це поняття як неусвідомлений перенос на інших осіб або зовнішні предмети тих переживань і властивостей, носієм яких є сам суб'єкт, з якої-небудь причини нездатний прийняти в собі ці переживання і властивості.

В результаті проекції при роботі з образотворчим матеріалом суб'єктивний досвід людини стає доступним для сприйняття і усвідомлення.

Поняттям «інтроєкція» зазвичай описують процеси ідентифікації фахівця з переживаннями клієнта, засновані на емпатії, антипатії, симпатії та інших афективних явищах, що виникають у взаємодії.

Саме фахівець привносить в арт-терапевтичний процес індивідуальні риси, які обумовлені теоретичною підготовкою досвідом, а також особистісними особливостями. Його індивідуальність багато в чому визначає кінцеві результати роботи.

Є широкий спектр показань для проведення арт-терапевтичної роботи в системі освіти, причому не тільки з учнями, але і в педагогічному колективі.

Серед них:

- негативна «Я-концепція», дисгармонійна, перекручена самооцінка, низький ступінь самоприйняття;
- труднощі емоційного розвитку, імпульсивність, підвищена тривожність, страхи, агресивність;
- переживання емоційного стану, почуття самотності, стресові стани, депресія;
- не адекватна поведінка, порушення відносин з близькими людьми, конфлікти в міжособистісних відносинах, незадоволеність в сімейній ситуації, ревності, ворожість до оточуючих.

Арт-терапевтичні заняття ефективні при порушеній адаптації, з метою психологічної допомоги учням, які зазнають труднощів у навчанні.

Доведені переваги арт-терапевтичної роботи з учнями і дорослими, які

зазнали насильства або мають будь-якої іншої травматичний досвід. За твердженням Д. Джонсона, через дисоціації травмуючих спогадів у потерпілого порушується здатність до словесного вираження почуттів, в силу потужного психологічного захисту і особливостей нервових процесів, пов'язаних з враженнями від драматичних подій. При цьому, зазначає автор, образи вкарбовуються як «спалах», передаються, ніби фотографія, всі найдрібніші подробиці. Саме тому вони можуть бути відтворені лише за допомогою візуального каналу комунікації.

Образотворчі засоби надають унікальну можливість для відображення, усвідомлення і переробки травматичних спогадів. А в процесі малювання вдається спостерігати драматичні події як би з боку, абстрактно. Для цього використовуються техніки графічного моделювання ситуацій, розповіді в картинках, ретроспективний огляд робіт, твір історій та інші.

З точки зору К.Тісдейл, завдання арт-терапевтичної роботи - спонукати учасників групи вчитися за допомогою того досвіду, який раніше не був ними усвідомленим, «розкривати» логіку. Чим більше зрозумілою людина стане для себе самої, чим краще впливу власної особистості на оточуючих, тим більше він буде здатний до осмислення можливих відхилень у своїй поведінці [44].

Іншими словами, в спонтанному малюнку неусвідомлене, приховане «внутрішньою» цензурою, не тільки проявляється, але і усвідомлюється. Дізнаючись щось нове про себе, суб'єкт розвивається інтелектуально і емоційно.

Побічний продукт арт-терапії, за словами К. Рудестама, - почуття задоволення, яке виникає в результаті виявлення прихованих талантів і їх розвитку.[50].

«Дефіцит любові» призводить до тяжких наслідків в духовному розвитку підлітків. При цьому саме підлітки сприймають світ відносно у вузькому діапазоні мінорних настроїв: смутку, образи, ворожості і страху. Вони спотворено бачать і реальні відносини між людьми.

Якщо людині бракує любові, виникають так звані «психічні

відхилення», труднощі характеру, дефекти особистості аж до душевних захворювань [59].

За свідченням Д. Джеффріс, в основі найбільш жорстоких випадків насильства дорослих лежать хворобливі, травмуючі переживання, пов'язані з приниженнями і неприйняттям людини в дитинстві. Дефіцит уваги призводить до погіршення успішності, нерідко до агресивної та асоціальної поведінки учнів як способу компенсації недоліку визнання і любові з боку дорослих.

Безумовно, арт-терапія не представляє чудодійну силу, здатну повністю зруйнувати поведінкові і ментальні особливості. Разом з тим в арт-терапевтичному процесі суб'єкт набуває досвід позитивних індивідуально-особистісних змін.

«Зцілювати» факторами є групова згуртованість і підтримка, реалізація альтруїстської потреби, освоєння нових ролей і прояв латентних якостей особистості, отримання зворотного зв'язку в умовах особливої, демократичної атмосфери, обумовленої рівністю прав і відповідальності (теорія І. Ялом).

Основною метою групової арт-терапії є досягнення певних змін у соціальній поведінці учасників групи. В той же час вона не пов'язана з «лікуванням» в медичному сенсі цього слова і в меншій мірі, чим індивідуальна арт-терапія, орієнтована на дослідження індивідуальних проблем, причин і механізмів розвитку хвороби.

Крім того, групова арт-терапія, дозволяє:

- ✓ розвивати цінні соціальні навички;
- ✓ надавати взаємну підтримку членам групи і дозволяє вирішувати загальні проблеми;
- ✓ спостерігати за результатами своїх дій і їх впливати на тих, хто оточує;
- ✓ освоювати нові ролі і проявляти латентні якості особи;
- ✓ спостерігати, як модифікація рольової поведінки впливає на взаємини з тими, що оточують;
- ✓ підвищити самооцінку і зміцнити особисту ідентичність;

- ✓ розвивати навички ухвалення рішень.

Основні форми групової арт-терапії які використовує психолог в своїй роботі.

Існує декілька варіантів групової арт-терапії, що розрізняються між собою, головним чином, за ступенем групової взаємодії і «структурованості»:

- а) студійна відкрита група (переважно неструктурована);
- б) аналітична закрита група (різний ступінь структурованості);
- в) тематично орієнтована група (різний ступінь відвертості і структурованості).

Студійна відкрита група - умови її роботи чимось нагадують художню студію, в ній відсутній постійний склад і на будь-якому етапі роботи до групи можуть приєднуватися нові учасники.

Показання до застосування студійної відкритої групи. Не дивлячись на розповсюдження інших форм групової арт-терапевтичної роботи, відкритим студійним групам перевага віддається, перш за все, в стаціонарах з тривалим перебуванням пацієнтів, наприклад в психіатричних лікарнях, в спеціалізованих інтернатах і школах-інтернатах, в денних соціальних центрах і реабілітаційних установах.

Аналітична закрита група орієнтована в основному на роботу з неусвідомлюваними психічними процесами її учасників. Слово «закрита» в назві означає, що протягом всього часу склад групи залишається постійним. Аналітична група є комплексним видом роботи, що поєднує в собі як образотворчу діяльність клієнтів, так і вербальну комунікацію. Вербальний компонент може варіювати в широкому діапазоні: від спонтанних висловів, що коментують образотворчий процес, до групової дискусії. Групові аналітичні сесії вельми динамічні і включають на різних стадіях глибоке занурення учасників в самостійну роботу і колективне обговорення.

Тематично орієнтована група в порівнянні із студійною і аналітичною групами, як правило, припускає великий ступінь структурованості, яка досягається, головним чином, за рахунок використання тим, що зачіпають

загальні інтереси і проблеми учасників. В більшості випадків тематично орієнтовані групи є напіввідкритими: деякі учасники на певному етапі можуть покидати групу, у будь-який момент вона може поповнюватися новими членами. Це допустимо, оскільки робота тематично орієнтованої групи не має динаміки, властивій аналітичній групі. В той же час робота цієї групи деколи динамічніша, ніж робота студійної групи. Її велика структурованість, в порівнянні з аналітичною групою, надає гальмуючу дію на групову динаміку. Як правило, тематично орієнтована група працює нетривалий час, націлюючись на певні аспекти досвіду її учасників і вирішення цілком конкретних завдань.

Стратегія формування психотерапевтичної групи.

Основні завдання консультанта в період формування групи такі:

- Визначити загальні цілі і конкретний напрям руху групи.
- Висунути ясні пропозиції з формування групи.
- Представити ці пропозиції фахівцям і вислухати компетентні думки.
- Заявити про набір в групу, надавши потенційним учасникам групи інформацію про неї.
- Організувати перед групове інтерв'ю для відбору членів групи і з метою їх орієнтації.
- Ухвалити рішення про остаточний склад групи.
- Сформулювати практичне забезпечення групи.
- Отримати дозвіл батьків (якщо це необхідно).
- Організувати попередню групову сесію з метою знайомства, презентації основних правил і підготовки членів групи до отримання успішного групового досвіду.
- Забезпечити інформовану згоду на участь в групі, обговоривши можливий психологічний ризик участі в групі.

Динаміка психотерапевтичного процесу в групі.

Перша стадія - орієнтаційна стадія розвитку групи

Характеристики орієнтаційної стадії:

- Учасники перевіряють обстановку і знайомляться один з одним.
- Члени групи знайомляться з нормами і тим, що від них очікують, дізнаються про те, як функціонує група і як брати участь в ній найефективніше.
  - Члени групи проявляють соціально бажану поведінку, ухвалення ризику порівняльне низьке, а дослідження характеризується напруженістю.
  - Якщо члени групи готові виражати те, що вони думають і відчують, поступово встановлюється групова згуртованість і довіра.
  - Члени групи хвилюються з приводу того, чи будуть вони виключені з групи або включені в неї, вони шукають своє місце в групі.
  - Центральною проблемою є формування довіри або його відсутність.
  - Зустрічаються періоди тиші і незручності, члени групи можуть чекати вказівок.
  - Члени групи вирішують, кому можна довіряти, наскільки вони можуть розкриватися, наскільки безпечна група, кому вони подобаються і не подобаються і наскільки можна включатися в роботу.
  - Члени групи дізнаються про базові моменти групи — пошану, емпатію, схвалення, турботу і відповідальність — тобто про всі компоненти, які необхідні для побудови довіри.

Друга стадія - перехідна - робота з опором.

Перехідна стадія розвитку групи відмічена відчуттям тривоги і захисною поведінкою, яка виражається в різних формах опору. У цей період члени групи:

- Роздумують, що трапиться з ними, якщо вони розширять самоусвідомлення, і хвилюються з приводу того, чи будуть вони прийняті або знехтувані іншими членами групи.
- Випробовують консультанта і інших членів групи, намагаючись визначити, наскільки безпечне навколишнє середовище.

- Переживають внутрішню боротьбу між бажанням залишитися на периферії і ухваленням ризику.
- Проходять через боротьбу за владу і контроль, а також через конфлікт з іншими членами групи або консультантом.
- Дізнаються, як працювати з конфліктом і конфронтацією.
- Відчувають небажання повністю залучатися до роботи групи на особовому рівні, тому що не упевнені, що інші члени групи віднесуться до них відповідним чином.
- Спостерігають за консультантом, намагаючись визначити, чи гідний він довіри, і вчаться у нього тому, як вирішувати конфлікти.
- Вчаться тому, як виражати себе так, щоб інші прислухалися до них.

Третя стадія - робоча.

Характеристики робочої стадії:

- Високий рівень довіри і згуртованості.
- Комунікація усередині групи відкрита і включає точний вираз того, що переживається.
- Члени групи взаємодіють один з одним вільно і прямо.
- Члени групи готові йти на ризик дослідження лякаючого матеріалу і готові дозволити іншим дізнатися про себе. Члени групи приносять в групу особисті теми, які вони хотіли б обговорити і краще зрозуміти.
- Конфлікт між членами групи усвідомлений і опрацьовується відкрито і ефективно.
- Зворотній зв'язок надається вільно і приймається і розглядається у відкритій позиції.
- Конфронтація здійснюється так, щоб уникнути навішування ярликів або засудження.
- Члени групи готові працювати поза групою над досягненням змін в поведінці.

- Учасники відчують підтримку в своїх спробах змінитися і готові ризикнути і випробувати нові форми поведінки.
- Члени групи повні надій на те, що зможуть змінитися, якщо зроблять активні дії, і не відчують себе безпорадними.

Четверта — об'єднання і завершення.

В ході завершальної стадії відбувається об'єднання всього, чому вони навчилися, і всього, що вони дізналися. Це час для підведення підсумків, інтеграції і інтерпретації групового досвіду.

Початкова і завершуюча стадії - найбільш важливий час в житті групи. Якщо початкова фаза була ефективною, учасники зможуть дізнатися про один одного і встановити свою ідентичність. Розвивається атмосфера довіри і закладається основа для інтенсивної роботи на пізніших стадіях.

Фінальна стадія існування групи — критична, тому що це час, коли члени групи включаються в когнітивну роботу, необхідну для ухвалення рішення про те, як і коли використовувати те, що вони дізналися про себе і про інших.

Характеристики стадії.

В ході завершальної стадії розвитку групи виявляються наступні характеристики:

- Присутні печаль і тривога, пов'язані з усвідомленням неминучості відділення.
- Є вірогідність, що члени групи відступлять і їх участь стане менш інтенсивною напередодні закінчення групи.
- Члени групи вирішують, який напрямок вони хотіли б вибрати.
- Можуть виникати страхи, пов'язані з відділенням і з тим, наскільки членам групи вдасться застосувати те, чому вони навчилися, в повсякденному житті.
- Члени групи можуть виражати свої страхи, надії і неспокій і розповідати один одному про те, яким був їх досвід присутності в групі.

- Члени групи можуть оцінити груповий досвід.
- Вони можуть говорити про групу для поста зустріч або планувати свої дії, тому слід заохочувати їх втілювати свої плани в життя.

Таким чином, підводячи підсумки, арт-терапія:

- Створює позитивний емоційний настрій у групі.
- Полегшує процес комунікації з однолітками, педагогами, іншими дорослими. Спільна участь у художній діяльності сприяє створенню відносин взаємного прийняття, емпатії.
  - Зміцнює культурну ідентичність учня, сприяє подоланню мовного бар'єру.
  - Дозволяє звернутися до тих реальних проблем або фантазіям, які з яких-небудь причин важко обговорювати вербально.
  - Дає можливість на символічному рівні експериментувати з різними почуттями, досліджувати і висловлювати їх в соціально прийнятній формі. Робота над малюнками, картинами - безпечний спосіб розрядки руйнівних і само руйнівних тенденцій (К. Рудестам). Дозволяє попрацювати над думками і емоціями, які людина привикла пригнічувати.
  - Розвиває почуття внутрішнього контролю. Арт-терапевтичні заняття створюють умови для експериментування з кінестетичними і зоровими відчуттями, стимулюють розвиток сенсомоторних умінь і в цілому правої півкулі головного мозку, що відповідає за інтуїцію і орієнтацію в просторі.
  - Сприяє творчому самовираженню, розвитку уяви, естетичного досвіду, практичних навичок образотворчої діяльності, художніх здібностей в цілому.
  - Підвищує адаптаційні можливості людини до повсякденного життя і навчання. Знижує втому, негативні емоційні стани і їх прояви, пов'язані з навчанням.
  - Ефективна в профілактики різних відхилень і порушень

особистісного розвитку. Спирається на здоровий потенціал особистості, внутрішні механізми саморегуляції і зцілення.

- Дозволяє вибудовувати відносини з учнем на основі любові і взаємної прихильності і тим самим компенсувати їх можливу відсутність в рідній домівці.

РОЗДІЛ 2

ПСИХОЛОГІЧНА ПРОФІЛАКТИКА ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ ЗАСОБАМИ АРТ-ТЕРАПІЇ

2.1. Методи діагностики та методика організації експериментального дослідження психологічної профілактики девіантної поведінки підлітків засобами арт-терапії

Розглянувши сутність девіантної поведінки, теорії девіацій, ознаки, різновиди, об'єктивні та суб'єктивні фактори прояву, доцільно оглянути методи, що використовуються при діагностиці девіантної поведінки.

Методика діагностики девіантної поведінки серед молоді - це сукупність методів попередження і недопущення у молоді відхилень від соціально позитивної поведінки. З 1998 року в Україні діє програма «Практичне право», яку реалізує інформаційно-методичний центр «Дебати» за фінансово-організаційної підтримки багатьох міжнародних організацій, зокрема Міжнародного фонду «Відродження». Проводиться інтенсивне навчання молоді з девіантною поведінкою, передбачено базу уроків, на яких застосовуються численні технології й педагогічні прийоми.

Розробка практичних заходів щодо запобігання відхилень у поведінці серед неповнолітніх вимагає врахування психобіологічних, соціально-психологічних і психолого-педагогічних чинників, що обумовлюють різні відхилення, необхідний системний підхід у вивченні відхилень у поведінці дітей та підлітків, який виявляє ієрархію і взаємозв'язок різноманітних несприятливих чинників.

Функції процесу психологічної профілактики при діагностиці особистості девіанта [9, 96]:

1. Формуюча - відновлення позитивних якостей, які переважали у молодій людини до появи «девіантності», звернення до пам'яті підлітка про

його добрі справи.

2. Компенсаторна - формування у молодій людини прагнення компенсувати той чи інший соціальний недолік посиленням діяльності в тій області, в якій він може домогтися успіхів, яка дозволить йому реалізувати свої можливості, здібності і, головне, потреба в самоствердженні.

3. Стимулююча - активізація позитивної соціально корисної предметно-практичної діяльності молодій людини; вона здійснюється за допомогою засудження або схвалення, тобто зацікавленого, емоційного ставлення до особистості, її вчинків.

4. Профілактична - виправлення негативних якостей особистості молодій людини і застосування різноманітних методів і методик, спрямованих на коригування мотивації, ціннісних орієнтацій, установок, поведінки.

5. Регулююча - це спосіб впливу соціальної групи (або її представників) на особистість, що викликає зміна ступеня участі цієї особистості у внутрішньо групових процесах і груповій діяльності в цілому [34, 202].

Для виявлення девіацій в навчальному закладі повинна вестися грамотна робота фахівця-психолога під керівництвом адміністрації і за допомогою класних керівників, майстрів виробничого навчання (в закладах професійно-технічної освіти), медичного працівника та педагогів.

Необхідно, щоб даний напрямок роботи відповідав наступним принципам [26,58]:

- *принцип попередження* (виявлення підлітків «групи ризику» та організація профілактичних заходів);

- *принцип системності* (передбачає послідовну планомірну роботу по збору інформації, складання індивідуальних і групових програм, корекційні, психотерапевтичні, розвиваючі заходи);

- *принцип взаємодії* (робота здійснюється колективно: в ній беруть участь адміністрація, класні керівники, майстри виробничого навчання, педагоги, медичний працівник).

Важливе місце в роботі психолога відводиться взаємодії з

адміністрацією, яка забезпечує супровід діяльності психолога «зверху», тобто надає допомогу в організації методичних нарад, педагогічних рад, доносить до педагогічного колективу необхідність тієї чи іншої діяльності з метою взаємодії з психологічною службою.

Психолог, в свою чергу, розробляє систему роботи з підлітками «групи ризику». Висвітлює її на колегіальному нараді, пояснює ступінь включеності в неї кожного учасника навчального процесу.

Такого роду заходи доцільно проводити на початку навчального року. Алгоритм роботи тут може бути наступним [42]:

Класні керівники (майстри виробничого навчання, класні керівники, куратори груп) здійснюють спостереження за учнями, проводять аналіз сімейної ситуації (дані особової справи, анкетування, батьківські збори). Вся інформація фіксується в картах спостереження.

Психологу відведено просвітницьку та діагностичну функції (перед діагностуванням проводиться обов'язкове пояснення підліткам цілей і завдань проведеної з ними роботи, особливу увагу варто приділити етичним і моральним принципам роботи психолога).

Для успішності проведених заходів дотримуються такі організаційні моменти:

- чітко і конкретно формулюються цілі і завдання кожного етапу роботи;
- звертається увага на методичне забезпечення, даються певні рекомендації щодо використання тих чи інших способів отримання інформації;
- визначаються основні бібліографічні джерела, які змогли б бути корисні в даному напрямку;
- дозовано розподіляється інформація: загальні положення профілактичної програми, спрямованої на виявлення учнів «групи ризику», висвітлюється інформація на педагогічній раді, а потім організуються окремі методичні наради з різними членами педагогічного колективу (класними керівниками, майстрами виробничого навчання, педагогами,

медпрацівником, на яких в формі консультації детально обговорюються цілі, завдання, методи і форми роботи;

- після кожного етапу роботи здійснюється обмін інформацією по типу «знизу - вгору» (починаючи з нарад з майстрами виробничого навчання, класними керівниками, педагогами і закінчуючи обговоренням виконаної роботи на педагогічній раді).

Роль психолога головна: узагальнення даних, підведення підсумків виконаної роботи, складання довідки-доповіді та визначення вектора подальшої роботи.

Основними способами отримання відомостей про благополуччя учнів є: спостереження, опитування, аналіз документів, власне психологічне обстеження.

Спостереження займає провідне місце в арсеналі методів, які можуть використовуватися не тільки психологами, але і соціальними педагогами, майстрами виробничого навчання, а також викладачами. У педагогічному процесі найбільш вдалим є стандартизоване спостереження [45, 76].

Опитування являє собою метод, заснований на отриманні необхідної інформації від самих обстежуваних шляхом запитань і відповідей. Виділяють три основних види опитування: усний, письмовий та вільний. У кожного виду опитування є свої переваги і недоліки.

Усне опитування дозволяє бачити реакцію і поведінку випробуваного, дозволяє більш глибоко проникнути в психологію людини. Однак даний варіант опитування вимагає більше часу для проведення і вимагає спеціальної підготовки дослідника, оскільки ступінь об'єктивності відповідей дуже часто залежить від поведінки і особистісних особливостей самого дослідника.

Письмове опитування дозволяє охопити велику кількість людей за порівняно невеликий час, може використовуватися і майстрами виробничого навчання та викладачами в більшій мірі, ніж усний. Але недоліком є неможливість скорегувати питання і поспостерігати реакцію випробуваного.

Вільне опитування - різновид письмового або усного опитування, при

якому перелік запитань заздалегідь не визначається. Такий вид опитування дозволяє гнучко змінювати тактику і зміст дослідження, що дозволяє отримати різноманітну інформацію про досліджуваного. У той же час стандартний опитування вимагає менше часу і, що найголовніше, отримана інформація про конкретного учня може бути порівняна з інформацією про іншого підлітка, так як в даному випадку перелік питань не змінюється.

Бесіда - варіант опитування, від опитування метод бесіди відрізняється більшою свободою проведення процедури. Як правило, бесіда проводиться в невимушеній обстановці, а зміст питань змінюється в залежності від ситуації і особливостей випробуваного.

Аналіз документів дозволяє отримати додаткову інформацію. В умовах установ початкової професійної освіти йдеться про медичну карту учня, особову справу, класний журнал, психологічну карту, які складаються і зберігаються протягом усього періоду навчання в училищі [27, 68]

Власне психологічне обстеження.

Методи дослідження сімейної ситуації (можуть застосовуватися не тільки психологом, а й майстром виробничого навчання, класним керівником, соціальним працівником, виключаючи проектні методики, використовувані тільки спеціально підготовленим психологом):

Методи дослідження міжособистісного спілкування.

Значну частину інформації можна отримати від майстрів виробничого навчання, викладачів і класних керівників.

Додаткові матеріали можна отримати і в процесі консультативної роботи з батьками учня. Однак, необхідно доповнити отримані відомості спеціальними методиками, використовуючи, наприклад, соціометрією.

На основі зробленого аналізу методів діагностики девіантної поведінки можна стверджувати що, основними способами отримання відомостей про благополуччя учнів є: спостереження, опитування, аналіз документів, власне психологічне обстеження, які дають можливість попередження і недопущення у молоді відхилень від соціально позитивної поведінки.

2.2. Експериментальна робота з профілактики девіантної поведінки підлітків засобами арт-терапії

На сьогоднішній день, у житті суспільства велику роль відіграє учнівська молодь, тому що вона являє собою ту соціальну групу, яка несе в собі величезні потенційні можливості майбутнього.

З метою експериментальної перевірки ефективності психологічної профілактики девіантної поведінки підлітків професійно-технічних навчальних закладів засобами арт-терапії було проведено експеримент.

Для організації проведення експерименту було сформовано експериментальну та контрольну групу загальною кількістю учнів - 50 осіб, яка була поділена на дві групи: 24 учня - контрольної групи та 26 учнів - експериментальної групи.

В якості методів дослідження застосовувалося тестування з використанням методики О.М. Орла «Визначення схильності до девіантної поведінки».

Відповідно до поставлених завдань дослідження, проведена нами робота включала два етапи експерименту: констатувальний і формуючий.

Констатувальний етап експерименту носив пошуково-діагностичний характер, був спрямований на визначення схильності до реалізації різних форм девіантної поведінки підлітків.

На початку експерименту, у січні 2021 році, було проведено семінар для здобувачів освіти першого та другого курсу Державного навчального закладу «Запорізьке вище професійне училище», які навчаються за професією «Маляр. Штукатур. Лицювальник-плиточник» на тему: «Профілактика девіантної поведінки підлітків засобами арт-терапії» (див. Додаток А).

У семінарі брали участь учні першого курсу групи № 04 у кількості 26 осіб та учні другого курсу групи № 02 у кількості 24 особи, за напрямком підготовки «Маляр. Штукатур. Лицювальник-плиточник».

Метою проведення семінару було:

1. З'ясувати рівень знань учнів про зміст понять «девіантна поведінка», «девіантна поведінка підлітків» в процесі навчання.

2. Розкрити психологічні та соціальні фактори формування девіантної поведінки та виявлення специфіки розуміння учнів того спектра можливостей розвитку соціальної активності, які можуть бути представлені в процесі становлення особистості.

3. Визначити ефективність психологічної профілактики девіантної поведінки підлітків засобами арт-терапії.

Учням було запропоновано самостійно написати на окремих картках три визначення поняття девіантна поведінка. Підсумком першого етапу стала угруповання позначених учнями понять за принципом співвіднесеності (ключовому поняттю, ключовому слову).

На даному етапі почалося здійснення експериментальної роботи, проведення експерименту, що констатує; виявлення умовних критеріїв девіантної поведінки, досліджувався зміст девіантної поведінки учнів. Здійснювався аналіз психолого-педагогічної та методичної літератури щодо проблеми психологічної профілактики девіантної поведінки підлітків засобами арт-терапії.

Розроблялася методика експериментального дослідження, приводилися в систему перспективні ідеї девіантної поведінки особистості учня професійно - технічного навчального закладу.

В ході констатувального етапу експерименту, нами, в обох досліджуваних групах учнів училища, було проведено тестування.

З метою визначення схильності до реалізації різних форм девіантної поведінки підлітків Запорізького вищого професійного училища нами була застосована методика О.М. Орла «Визначення схильності до девіантної поведінки» (див. Додаток Б).

Методика діагностики схильності до девіантної поведінки О.М. Орла є стандартизованим тестом-опитувальником, призначеним для вимірювання

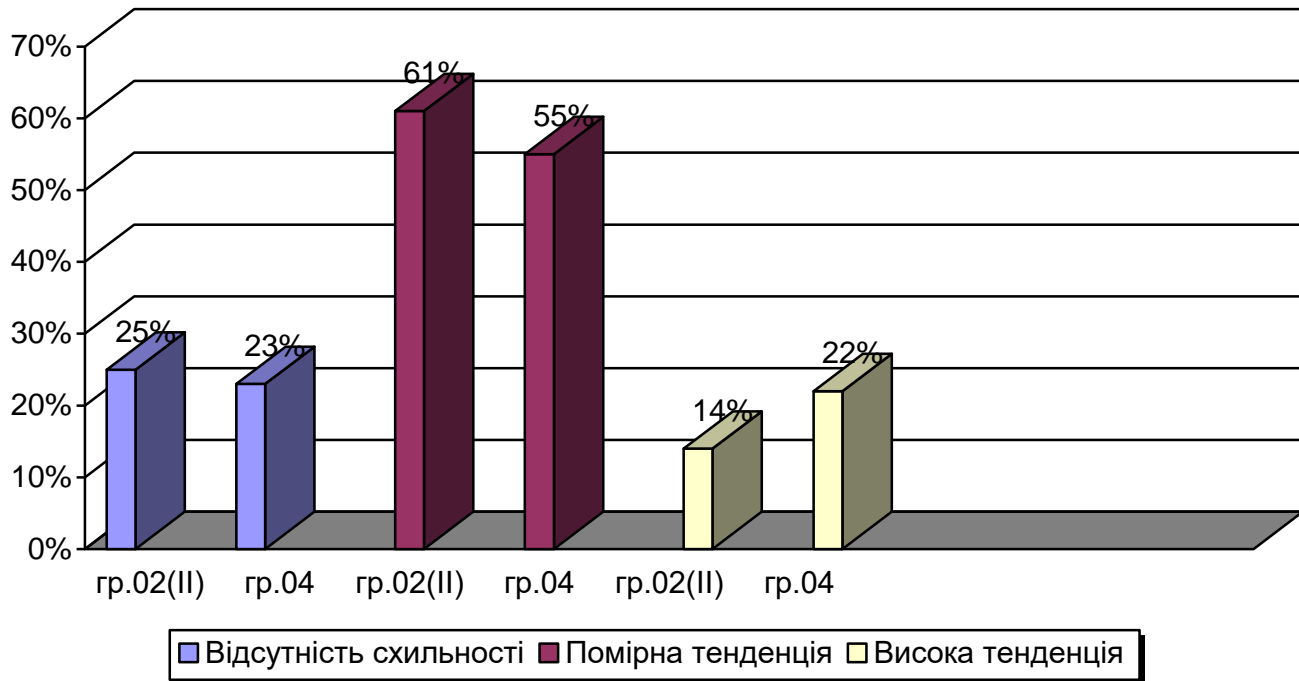
готовності (схильності) підлітків до реалізації різних форм поведінки, що відхиляється. Об'єктом програми методики є соціальні та особистісні установки. Тест-опитувальник включає два варіанти методики, орієнтованої на підлітків чоловічої та жіночої статі. Обидва варіанти методики дають змогу вимірювати схильність підлітків до реалізації різних форм девіантної поведінки незалежно від статі. Є можливість профілактики отриманих результатів з урахуванням фактора соціальної бажаності.

Рівень схильності до реалізації різних форм девіантної поведінки оцінювався за відповідями тестування.

На основі оцінки отриманих результатів був визначений рівень схильності до соціальної бажаності.

В ході проведеного дослідження серед учнів першого курсу групи № 04 та учнів другого курсу групи № 02, які навчаються за напрямком підготовки «Маляр. Штукатур. Лицювальник-плиточник» у ДНЗ «Запорізьке вище професійне училище», нами були отримані наступні результати.

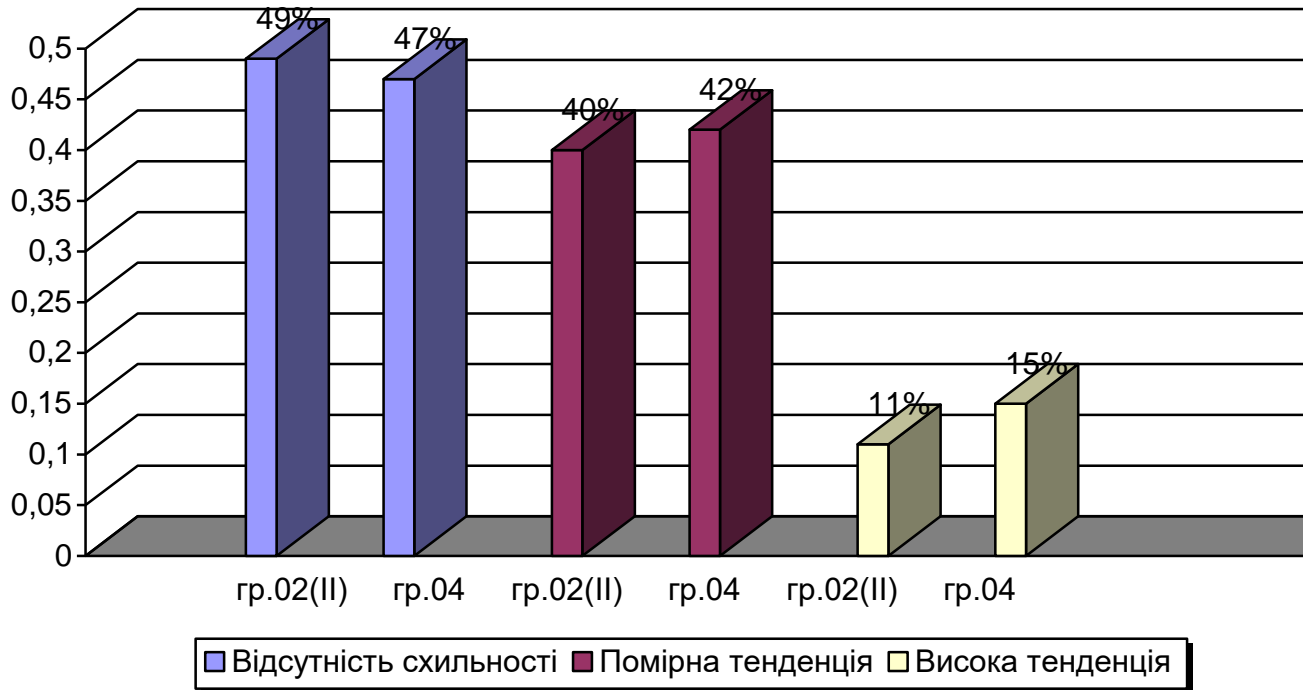
1. З даної діаграми *схильності до соціальної бажаності* видно, що переважна більшість учнів другого курсу групи № 02 (61%) даної вибірки, яку проведено у квітні 2021 року, схильні до помірної тенденції при заповненні опитувальника та давати соціально бажані відповіді, представляючи себе в більш сприятливому світлі, ніж учні групи № 04 (55%).

Рис. 2.3. Схильність підлітків до соціальної бажаності

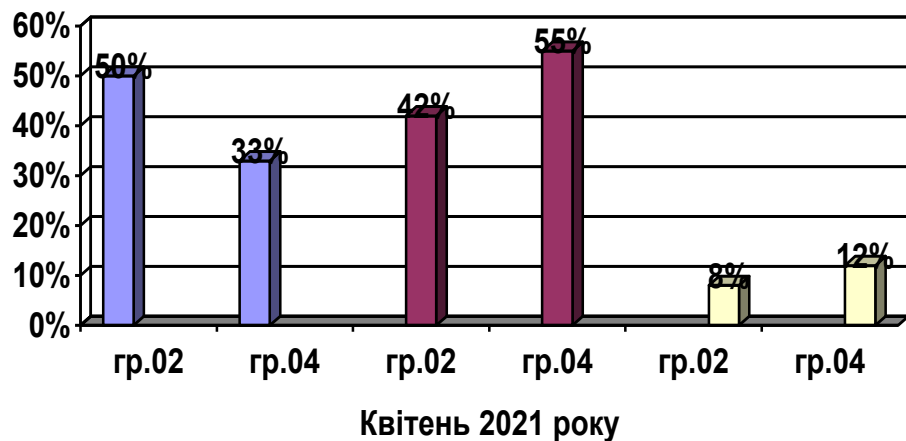
Повторне тестування, яке було проведене у травні 20121 року показало зниження рівня схильності до соціальної бажаності обох груп по всіх показниках.

Показники повторного тестування, говорять про те, що підлітки вже не хочуть приховувати власні норми і цінності, коригувати свої відповіді в напрямку соціальної бажаності, бо відчують себе впевненіше в спілкуванні з людьми та готові до зворотного зв'язку.

Рис. 2.4. Схильність підлітків до соціальної бажаності

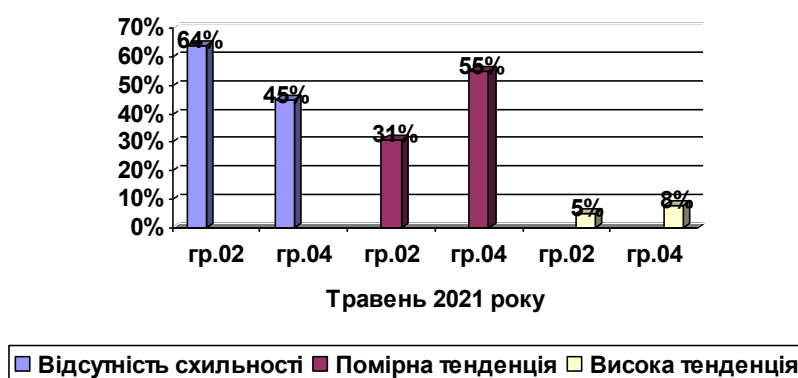
2. *Шкала схильності до подолання норм і правил* дала змогу виміряти схильність підлітків до заперечення загальноприйнятих норм і цінностей.

Рис. 2.5. Схильність підлітків до подолання норм і правил

Згідно з отриманими результатами, 50% опитаних підлітків групи № 02 та 33% учнів групи № 04 не схильні до подолання норм і правил, 55% - процентів учнів групи № 04 та 42 % учнів групи № 02 мають помірну тенденцію. Для 12% підлітків групи № 04 та 8% підлітків групи № 02 характерний надзвичайний прояв негативізму.

Повторне тестування, після проведеної арт-терапевтичної роботи (див. Додаток В), показало зниження рівня прояву негативізму серед підлітків групи № 02 до 5%, а в групі № 04 до 8%, та прояв бажання слідувати стереотипам і загальноприйнятим нормам поведінки, як в навчальному закладі, так і в суспільстві в цілому.

Рис. 2.6. Схильність підлітків до подолання норм і правил

3. Наступна вибірка *схильності підлітків до адиктивної поведінки* показала, що для підлітків характерна відсутність схильності до реалізації

адиктивної поведінки і тільки 22% опитаних підлітків в групі № 04 та 15% учнів групи № 02 мають помірну тенденцію схильності до відходу від реальності за допомогою зміни свого психічного стану, схильності до ілюзорно-компенсаторного способу вирішення особистісних проблем.

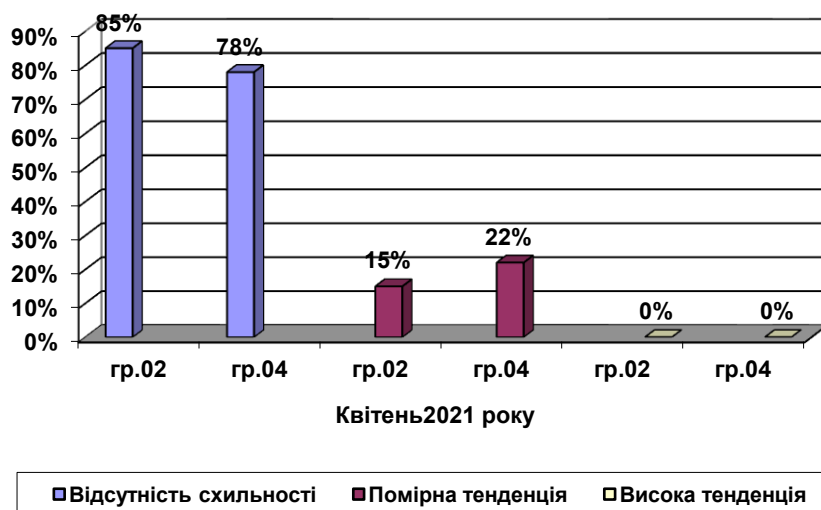

Рис. 2.7. Схильність підлітків до адиктивної поведінки

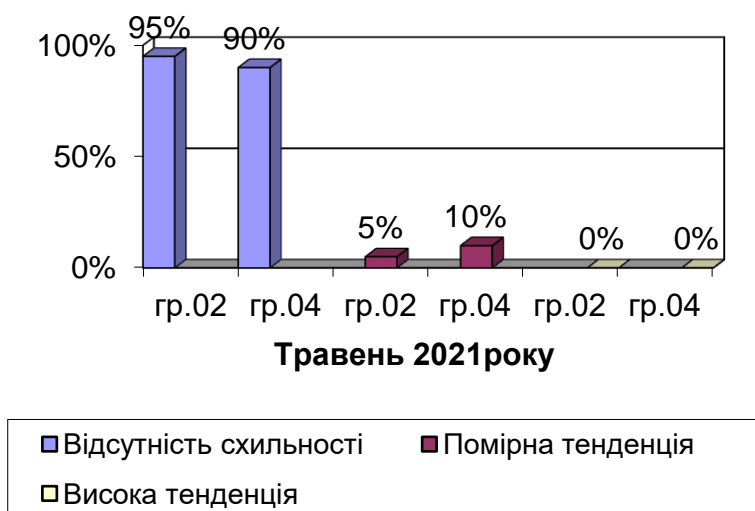
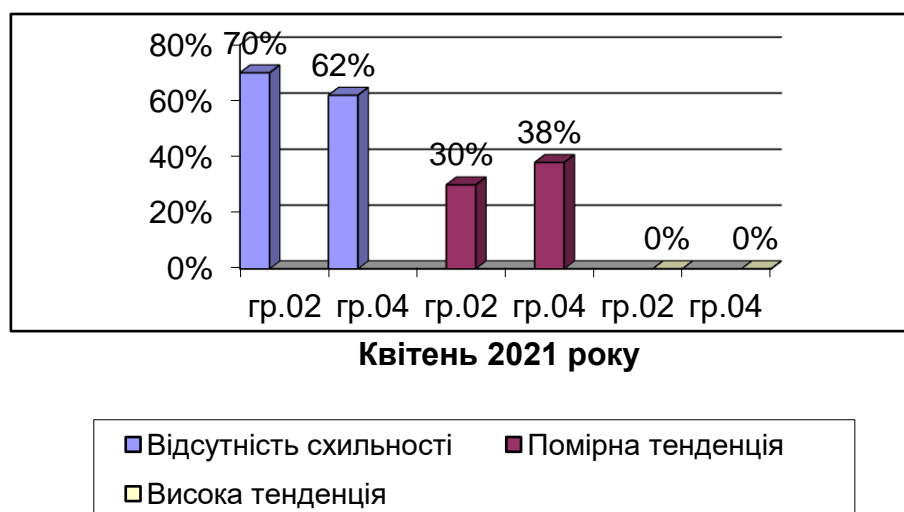

Рис. 2.8. Схильність підлітків до адиктивної поведінки

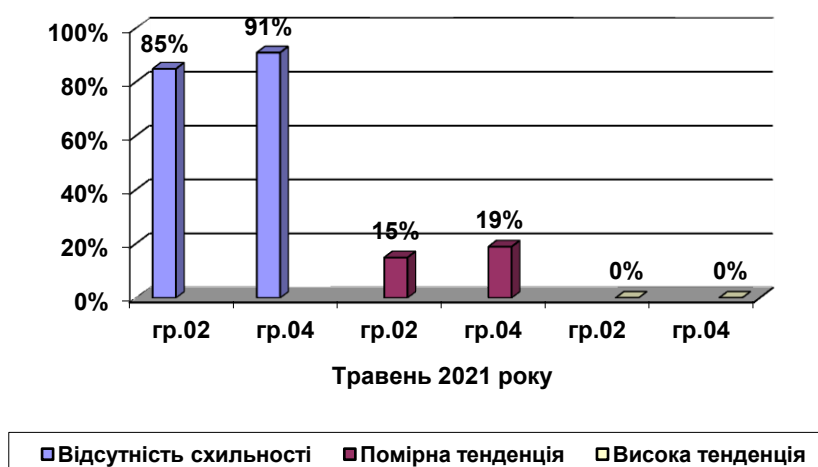
За результатами повторного діагностування, та після використання арт-терапевтичних методик в групах першого та другого курсу, відбувається хороший соціальний контроль поведінкових реакцій.

4. *Шкала схильності до самоушкодження і саморуйнівної поведінки* дала змогу виміряти готовність підлітків реалізувати різні форми аутоагресивної поведінки.

Рис. 2.9. Схильність підлітків до самоушкодження і саморуйнівної поведінки

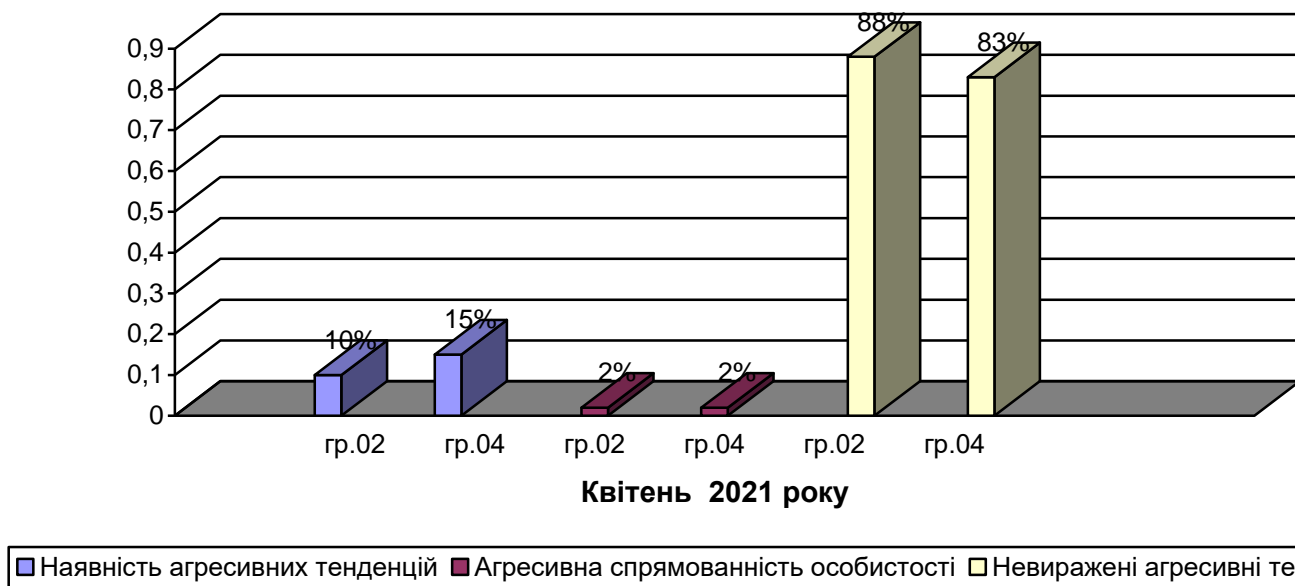
Для підлітків даної вибірки характерна занижена цінність власного життя та помірна схильність до ризику. Більше половини підлітків, а саме 70% підлітків групи № 02 та 62% учнів групи № 04 - не схильні до самоушкодження і саморуйнівної поведінки.

Рис. 2.10. Схильність підлітків до самоушкодження і саморуйнівної поведінки

Повторне тестування, після проведеної арт-терапевтичної роботи (див. Додаток В), показало зниження на половину рівня схильності до самоушкодження і саморуйнівної поведінки.

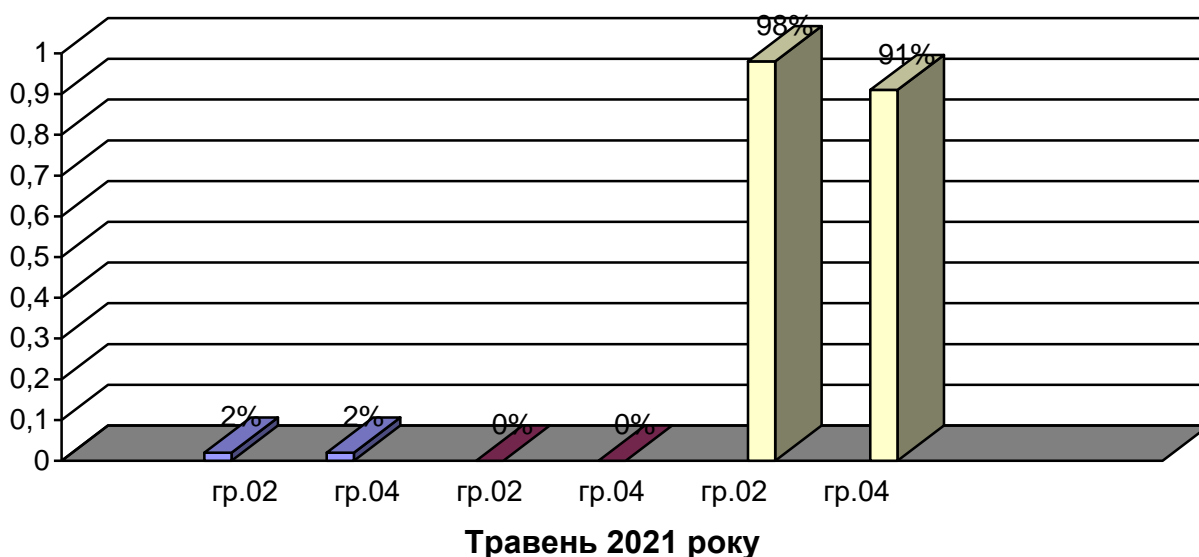
5. *Вибірка схильності до агресії та насильства* дала змогу зробити висновок, що схильність до агресії та насильства не властива більшості підлітків даної вибірки. Переважна більшість учнів, а саме 91% в групі № 04, та 88% учнів групи № 02 мають невиражені агресивні тенденції та не застосовують насильство як засіб вирішення проблем.

Рис.2.11. Схильність підлітків до агресії та насильства

Однак 15% опитаних в групі № 04 та 10% підлітків в групі № 02 мають наявність агресивних тенденцій і лише 2% учнів в кожній з груп, схильні вирішувати проблеми шляхом насильства, з тенденцією використовувати приниження партнера по спілкуванню як засіб стабілізації самооцінки.

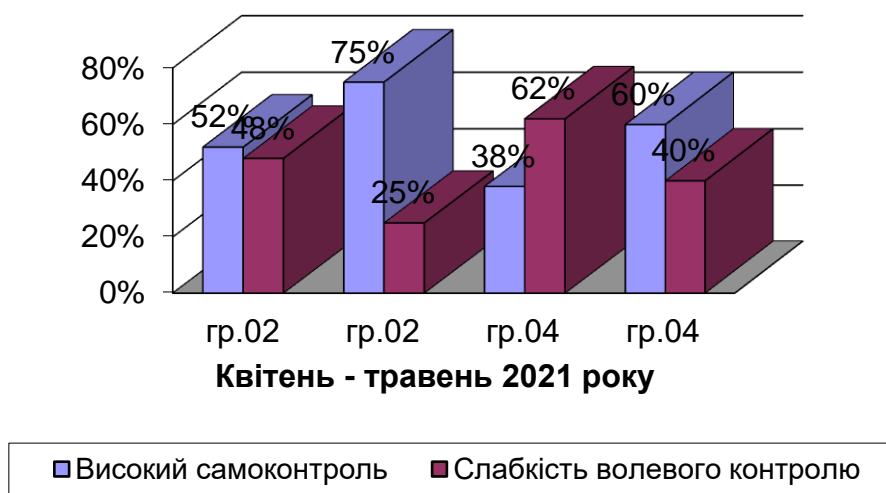

■ Наявність агресивних тенденцій ■ Агресивна спрямованість особистості ■ Невиражені агресивні тенденції

Рис.2.12. Схильність підлітків до агресії та насильства

За результатами повторного діагностування, та після використання арт-терапевтичних методик, відчувається відсутність агресії у взаємовідносинах з учнями в своїх групах. Високі показники невиражених агресивних тенденцій свідчать про високий рівень соціального контролю поведінкових реакцій підлітка.

6. *Шкала вольового контролю емоційних реакцій* показала, наскільки характерна підліткам наявність високого самоконтролю будь-яких поведінкових емоційних реакцій та чуттєвих потягів.

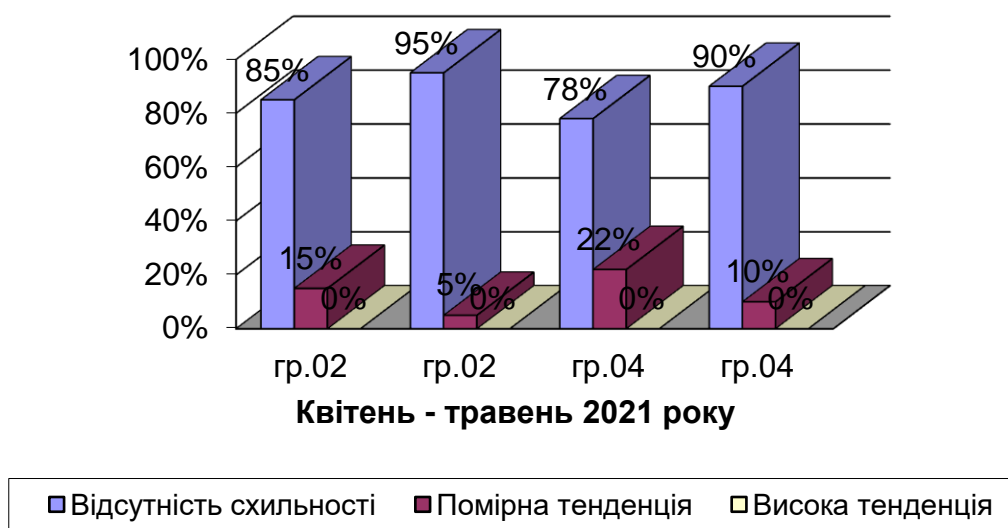

Рис. 2.13. Вольовий контроль емоційних реакцій підлітків

Згідно діаграми, 62% опитаних підлітків першого курсу групи № 04, та 48% учнів другого курсу групи № 02, мають слабкий вольовий контроль емоційної сфери, а для інших характерна наявність високого самоконтролю будь-яких поведінкових емоційних реакцій та чуттєвих потягів. Слабкість волевого контролю емоційної сфери, небажання або нездатність контролювати поведінкові прояви емоційних реакцій, схильності реалізовувати негативні емоції безпосередньо в поведінці, без затримки, несформованність волевого контролю своїх потреб і чуттєвих потягів також однаково характерно для обох груп даної вибірки.

Повторне тестування, яке було проведене у травні 2021 року показало підвищення рівня волевого контролю емоційних реакцій завдяки арт-терапевтичним вправам з розвитку почуття внутрішнього контролю.

7. Остання вибірка схильності до делінквентної поведінки була використана для вимірювання схильності підлітків контролювати поведінкові прояви емоційних реакцій.

Рис. 2.14. Схильність підлітків до делінквентної поведінки

Наявність делінквентних тенденцій та низького рівня соціального контролю характерно для 22% підлітків першого курсу групи № 04 та 15% учнів другого курсу групи № 02. Для більшості опитаних підлітків характерна відсутність або невиразність даної тенденції.

На основі оцінки отриманих результатів визначено ефективність психологічної профілактики поведінки підлітків засобами арт-терапії.

Переважна більшість учнів другого курсу групи № 02 вважають, що арт-терапія допомагає відчувати себе впевненіше в спілкуванні з людьми і розвивати професійні навички.

З упевненістю можна сказати, що учні першого курсу групи № 04 вважають себе цілком динамічними і соціально активними людьми.

Повторне тестування, яке було проведене у травні 2021 року показало ефективність психологічної профілактики засобами арт-терапії в обох групах.

Причиною високої соціальної активності учнів групи № 02 вважаємо соціальну зрілість де вироблено активну життєву позицію, колективізм, прийняття особистістю соціальних норм, прагнення до самовдосконалення, соціальну активність, соціальну відповідальність та орієнтацію на духовні цінності.

Причиною низької соціальної активності учнів групи № 04 за напрямком

підготовки «Психологія», ми вважаємо, є те що, учні, в більшості своїй, не оцінюють себе як суб'єкт соціальної та пізнавальної діяльності, недостатньо володіють проектуванням соціально-значимої діяльності, та слабо розвинене прагнення до самореалізації.

Важливим показником, що впливає на соціальне мислення, є задоволеність життям. Цей показник інтегративно відображає ступінь психологічної комфортності і соціально-психологічну адаптованість учнів. Індекс життєвої задоволеності тісно пов'язаний з рівнем тривожності, активністю, домаганням особистості, характеристиками морального потенціалу, що виражаються в почутті обов'язку та особистої відповідальності за долі інших людей і перспективу розвитку життя.

Методика діагностики схильності до девіантної поведінки О.М. Орла (див. Додаток Б) дала змогу виміряти схильність підлітків до реалізації різних форм поведінки, що відхиляється від норм.

Слід зазначити, що проведене нами тестування з вивчення схильності підлітків до реалізації різних форм поведінки, що відхиляється від норм, показало можливість перебудови неадаптивної поведінки підлітків і набуття навичок адаптивного спілкування з необхідністю цілеспрямованого і послідовного його формування.

Проведені дослідження свідчать про те, що учнівська молодь, в більшості своїй, не оцінює себе як суб'єкт соціальної та пізнавальної діяльності, недостатньо володіє проектуванням соціально-значимої діяльності. Відчувається нестабільність у прояві професійної мотивації та слабо розвинене прагнення до самореалізації.

Психологічна профілактика девіантної поведінки підлітків засобами арт-терапії, колективні види діяльності, стимулювання розвитку творчого потенціалу та самовираження, організація ситуацій, в яких учень зможе досягти успіхів, демонстрація і роз'яснення позитивних образів поведінки та розробка заходів заохочення, - все це дасть змогу сформувати соціально-активну особистість.

Бути соціально-активним, брати участь в розроблюваних проектах - це означає мати можливість розвинути здібності. Дізнатися про те, як ризикувати, експериментувати, планувати майбутнє, отримувати допомогу інших людей і надавати допомогу самому, налагоджувати співпрацю, поєднувати вміння керувати і вміння підкорятися, вміння брати відповідальність на себе і вміння делегувати повноваження, вирішувати проблемні ситуації і конфлікти - все це приходить з досвідом і є невід'ємною частиною професійної культури кожного здобувача освіти.

Участь у проектах, що поєднують теоретичні знання з практикою, дозволяє учням проявити активну життєву позицію та придбати цей безцінний досвід, від якого багато в чому буде залежати успішність подальшої професійної кар'єри.

Відповідно до поставлених завдань дослідження, кожен етап розвитку соціальної активності здобувачів освіти представлений масовими, груповими та індивідуальними формами діяльності, це важливо, тому що в процесі діяльності необхідно розвивати як вміння роботи в колективі, так і індивідуальну технологію діяльності кожного учня.

Профілактично-виховна діяльність охоплює всю сукупність заходів психологічного впливу на особистість підлітка з відхиленнями в поведінці. Вона спрямована як на зміну пізнавальних здібностей, емоційно-вольової сфери, так і на поліпшення індивідуальних особистісних якостей, а також на розвиток його інтересів і схильностей.

Констатувальний етап експерименту носив пошуково-діагностичний характер, був спрямований на визначення схильності до реалізації різних форм девіантної поведінки підлітків.

Формувальний етап експерименту був проведений у звичайних умовах в групі першого курсу групи № 04 та в групі другого курсу № 02, за напрямком підготовки «Маляр. Штукатур. Лицювальник-плиточник» Державного навчального закладу «Запорізьке вище професійне училище».

Мета формувального етапу експерименту, що впливає із завдань

дослідження, полягала в теоретичному обґрунтуванні та експериментальній перевірці ефективності психологічної профілактики девіантної поведінки підлітків професійно-технічних навчальних закладів засобами арт-терапії.

Профілактична спрямованість виховної роботи полягає в тому, що педагогічно запущеним і важковиховуваним підліткам надається можливість задовольнити свої інтереси, реалізувати свої потреби, проявити свої здібності, оцінити самого себе і бути оціненим іншими в ході участі в поза навчальній роботі, нарешті, спробувати знайти оптимальний варіант взаємин з однолітками і педагогами і вибрати прийнятну форму поведінки.

2.3.Результати експериментальної роботи з профілактики девіантної поведінки підлітків засобами арт-терапії

Дослідно-експериментальна робота виконувалась на базі Державного навчального закладу «Запорізьке вище професійне училище».

Дослідженням було охоплено 50 осіб: 24 учня - контрольної групи та 26 учнів - експериментальної групи.

Дослідження здійснювалось поетапно протягом січня - травня 2021 навчального року.

Проведення в експериментальній групі учнів дослідження обумовило необхідність оцінки ефективності психологічної профілактики девіантної поведінки підлітків професійно-технічних навчальних закладів засобами арт-терапії.

Вхідний ступень схильності до реалізації різних форм девіантної поведінки учнів училища, які навчаються за професією «Маляр. Штукатур. Лицювальник-плиточник» було виявлено та оцінено в ході констатувального етапу психологічного експерименту за допомогою тестування в обох групах.

Подальше дослідження передбачало процедуру діагностики, аналогічну тій, яка проводилася в обох групах учнів на констатувальному етапі, зміст тесту при цьому не змінювався (див. Додаток А).

В результаті тестування, яке проводилося у квітні та травні 2021 році, було отримано дані про ефективність психологічної профілактики девіантної поведінки підлітків засобами арт-терапії. (Таблиця 2.1.).

Таблиця 2.1.

Динаміка ефективності психологічної профілактики девіантної поведінки підлітків засобами арт-терапії

	Контрольна група № 02 (II курс)			Експериментальна група № 04 (I курс)		
	до експерименту	після експерименту	зміни	до експерименту	після експерименту	зміни
1.Шкала установки на соціально-бажані відповіді.	14%	11%	-3%	22%	15%	-7%
2.Шкала схильності до подолання норм і правил.	8%	5%	-3%	12%	8%	-4%
3.Шкала схильності до адиктивної поведінки.	15%	5%	-10%	22%	10%	-12%
4.Шкала схильності до саморуйнівної поведінки (суїцид).	30%	15%	-15%	38%	19%	-19%
5.Шкала схильності до агресії та насильства.	2%	0%	-2%	2%	0%	-2%
6.Шкала вольового контролю емоційних реакцій.	52%	75%	+23%	38%	60%	+22%
7.Шкала схильності до деліквентної поведінки.	15%	5%	-10%	22%	10%	-12%

Дані таблиці 2.1 свідчать, що учні експериментальної групи подолали схильність до соціальної бажаності, знизили рівень прояву негативізму, навчилися контролювати поведінкові реакції, що характеризує покращення рівня сформованості соціальної активності учнів цієї групи та ефективність

психологічної профілактики девіантної поведінки підлітків засобами арт-терапії (див. Додаток В).

Створення продукту в процесі арт-терапії обумовлено цілою системою мотивів, центральними з яких є:

- прагнення учнем висловити свої почуття, переживання у зовнішній дієвій формі;
- потреба зрозуміти і розібратися в тому, що відбувається в собі;
- потреба вступити в комунікацію з іншими учнями, використовуючи продукти своєї діяльності. Адже, процес створення будь-якого творчого продукту базується на таких психологічних функціях, як активне сприйняття, продуктивна уява, фантазія і символізація.

Учні контрольної групи показали підвищення рівня вольового контролю емоційних реакцій, завдяки арт-терапевтичним вправам з розвитку почуття внутрішнього контролю, та високий рівень соціального контролю поведінкових реакцій, що дозволить в подальшому проявляти активну життєву позицію.

Динаміку змін контрольної та експериментальної груп демонструють рисунки 2.1. - 2.12.

На рисунках наочно зображені дані, отримані в результаті повторного анкетування учнів обох груп, в порівнянні з вхідними даними діагностики окремо по кожній групі.

Опираючись на дані табл. 2.1. можна відмітити, що покращення поведінки здобувачів освіти спостерігається і у учнів контрольної і експериментальної групи.

Таке невелике покращення ми пояснюємо тим, що після проведення початкового тестування деякі учні контрольної групи все-таки зацікавилися певними питаннями і завданнями, що містились в тесті, і це, напевно, призвело до їх самостійного опрацювання.

З метою перевірки результативності проведеного експерименту було зроблено порівняльний аналіз узагальнених даних учнів експериментальної і контрольної групи до і після апробації (табл. 2.1).

На підставі даних таблиці можна стверджувати про ефективність психологічної профілактики девіантної поведінки підлітків засобами арт-терапії, після експерименту із вхідним рівнем, виявленим за допомогою тестування на початку психологічного дослідження.

Результати проведеного психологічного дослідження дозволяють зробити висновок, що завдяки експериментальному навчанню (семінарському заняттю) та арт-терапевтичним технікам були отримані більш високі результати, які свідчать про те, що учні експериментальної групи краще підготовлені до виконання своїх професійних обов'язків і задач в майбутньому.

Отже, можна впевнено говорити про доведення в ході формувального етапу експерименту результативності застосування запропонованої моделі психологічної профілактики девіантної поведінки підлітків засобами арт-терапії в умовах навчання в професійно-технічних навчальних закладах.

Практичне значення дослідження полягає у можливості застосування його положень, висновків і рекомендацій у виховному процесі та роботі соціально-психологічних служб професійно-технічних навчальних закладів.

Отримані наукові результати є особистим внеском автора у вирішення проблеми, що досліджується.

Вірогідність одержаних результатів і висновків забезпечується всебічним вивченням предмета дослідження, методологічною обґрунтованістю вихідних положень наукового пошуку, використанням комплексу взаємодоповнюючих методів, адекватних меті й завданням дослідної роботи, кількісним і якісним аналізом експериментальних даних, їх обробкою за допомогою методів математичної статистики.

Результати проведеного дослідження дозволяють запропонувати ряд науково-практичних рекомендацій підвищення ефективності психологічної

профілактики девіантної поведінки підлітків професійно-технічних навчальних закладів засобами арт-терапії.

Розвиток соціальної активності учня необхідно здійснювати в цілісній виховній системі професійної підготовки професійно-технічних навчальних закладів:

1) В виховний процес необхідно включати навчальні завдання моральної орієнтованості.

2) При вирішенні завдань морального вибору, формувати у учнів позитивну установку на прийняття загальнолюдських цінностей, ідеалів і переконань.

3) Здійснювати диференційований підхід при формуванні індивідуального соціального досвіду і життєвої позиції.

4) Поєднувати індивідуальні та колективні форми роботи учнів.

5) Здійснювати поетапний контроль і корекцію індивідуального процесу розвитку соціальної активності учня.

6) Для розвитку мотиваційного компонента соціальної активності учня необхідно використовувати такі методи і засоби:

- метод «ситуації успіху»,
- дискусії,
- переконання,
- педагогічні ігри.

7) Використовувати в навчальному процесі евристичний і дослідницькі методи для ефективного формування когнітивного компонента соціальної активності.

8) Для розвитку аналітичного компонента соціальної активності необхідно використовувати дискусії, залучати учнів до аналізу різних точок зору, думок, власної діяльності, соціальної ситуацій.

9) Використання методу соціального проектування дозволяє моделювати майбутню професійну діяльність;

10) Забезпечення організаційно-управлінських та матеріально-технічних

можливостей для реалізації різноманітних соціальних ініціатив молоді (наприклад, надання приміщень, відео- і аудіо-обладнання, комп'ютерної та оргтехніки, спортивного інвентарю);

Спираючись на теоретичні положення проблеми розвитку соціальної активності учнів як умови професійного становлення та досвід практичного її вирішення на прикладі освітнього процесу професійно-технічного навчального закладу, ми зробили висновок про те, що професійне становлення виступає як особистісна характеристика суб'єкта і служить фоном для розвитку соціальної активності особистості учня, причому здобувач освіти виступає як суб'єкт пізнавальної та професійної діяльності.

ВИСНОВКИ

В кваліфікаційній роботі магістра описано психологічне дослідження, проведене з метою теоретичного обґрунтування та експериментальної перевірки ефективності психологічної профілактики девіантної поведінки підлітків професійно-технічних навчальних закладів засобами арт-терапії.

Арт-терапія розкриває невичерпний творчий потенціал, закладений в кожній людині, і дає можливості використання цього потенціалу з метою досягнення душевного здоров'я, внутрішнього благополуччя і гармонії з оточуючими.

Профілактична робота з підлітками, з використанням методів арт-терапії, дозволяє отримати наступні позитивні результати:

- в процесі арт-терапевтичних занять в учнів змінюються динамічні характеристики «Я - концепції» з негативних на позитивні;
- підвищується самооцінка, значно зростає само інтерес;
- формується мотивація самовиховання, саморозвитку;
- розвиваються і закріплюються навички поведінки в різних ситуаціях;
- розвивається фантазія і уява;
- відбувається емоційне усвідомлення своєї поведінки;
- знижується напруга і розвиваються навички саморозслаблення;
- знижується рівень тривожності, агресивності та конфліктності;
- відбувається розкриття внутрішнього потенціалу.

Структурно-функціональна модель розвитку соціальної активності учнів у виховній системі професійно-технічних навчальних закладів включає в себе два блоки: системний - взаємопов'язані підсистеми визначення мети, змісту та результату, і функціональний (виховує, адаптаційна, що формують функції), а також взаємодія трьох систем: соціального середовища, системи професійного освіти і внутрішнього середовища розвитку особистості.

Ефективність розвитку соціальної активності підлітка у виховній системі професійно-технічних навчальних закладів забезпечується сукупністю психолого-педагогічних умов: модернізація змісту і структури виховної системи професійно-технічних навчальних закладів як системи, спрямованої на розвиток соціальної активності учнів; формування установки на самореалізацію студентів у процесі виховної діяльності; розвиток суб'єктної позиції і особистісного сенсу; підвищення рівня самосвідомості та відповідальності суб'єктів виховання, і механізмів, які обумовлюють успішність її розвитку: наслідування, гра, самостійна діяльність, рефлексія.

Спираючись на теоретичні положення проблеми розвитку соціальної активності учнів, як умови професійного становлення та досвід практичного її вирішення, на прикладі освітнього процесу професійно-технічного навчального закладу, ми зробили висновок про те, що професійне становлення виступає як особистісна характеристика суб'єкта і служить фоном для розвитку соціальної активності особистості учня, причому учень виступає як суб'єкт пізнавальної та професійної діяльності

Технологія розвитку соціальної активності підлітка у виховній системі професійно-технічних навчальних закладів характеризується наявністю діагностично заданої мети; послідовністю дій психолога і учнів, спрямованих на досягнення намічених результатів; обґрунтованим вибором засобів і методів взаємодії, форм організації виховного процесу та передбачає здійснення зворотних зв'язків з метою профілактики і координації спільної діяльності психолога і учня.

Головна мета профілактичного процесу - це зменшення частоти прояву форм девіантної поведінки або подолання та ослаблення девіантних форм поведінки через формування відповідних життєво необхідних якостей.

Профілактика девіантної поведінки засобами арт-терапії буде настільки ефективною, наскільки вона враховує унікальність і неповторність підлітка. Індивідуальний підхід психолога допомагає виявленню природи психологічних труднощів конкретного агресивного підлітка і дійсних

психологічних механізмів, що лежать в основі підліткових проблем, вибору відповідного індивідуального способу і методу роботи та здійснення зворотного зв'язку.

Спектр можливостей використання арт-терапії дуже широкий:

- вирішення психологічних проблем;
- встановлення відносин між людьми, тому що за допомогою мистецтва людина не тільки виражає себе, але і більше дізнається про інших;
- пізнання себе і навколишнього світу, бо саме в творчості людина втілює свої емоції, почуття, надії, страхи і сумніви;
- розвиток творчих можливостей: під час занять арт-терапією людина відкриває в собі невідомі раніше таланти, реалізує свій внутрішній потенціал.

Позитивними результатами застосування арт-терапії з метою психопрофілактики поведінки девіантних підлітків є розвиток емоційної, когнітивної, мотиваційної, вольової, комунікативної сфер підлітка; усвідомлення ним внутрішніх конфліктів і можливих шляхів їх вирішення.

Таким чином, методи арт-терапії дозволяють не тільки виявити внутрішні проблеми, а й дають вихід внутрішнім конфліктам і сильним емоціям, допомагають зняти агресію, тривожність, а також сприяють підвищенню самооцінки, здатності усвідомлювати свої відчуття і почуття.

Практичне значення дослідження полягає у можливості застосування його положень, висновків і рекомендацій у виховному процесі та роботі соціально - психологічних служб професійно-технічних навчальних закладів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абрамова Г. С. Возрастная психология : Учеб. пособие для студ. вузов 3-е изд. Москва : Издательский центр «Академия», 2008. 672 с.
2. Агафонов О. М. Соціальна робота з молоддю девіантної поведінки. Петропавловськ : 2006. 198 с.
3. Алмазов Б. Н. Психологическая средовая дезадаптация несовершеннолетних. Свердловськ : Издательство Урал, 2005. 120с.
4. Анциферова Л. І. Особистість у важких життєвих умовах: переосмислення, перетворення ситуацій та психологічний захист. *Психологічний журнал*. № 1. т.15. с. 3 18. 1994.
5. Ареф'єв О.Л. Девіантні явища в середовищі учнівської молоді. Народна освіта. № 7, с. 197 -200. 2003.
6. Безпалько О.В. Соціальна педагогіка в схемах і таблицях. Навч. пос. Київ: Центр навчальної літератури: 2003. 134 с.
7. Беличева С. А. Основы превентивной психологии. Москва: 2003. 200 с.
8. Бондарчук О. І. Психологія сім'ї: курс лекцій. Київ.: МАУП.: 2001. 96 с.
9. Верховодова Р. А. Арт-педагогіка як система інтегративного применения элементов искусства в образовательном процессе : 2010. №11. С. 60-61.
10. Воспитание трудного ребенка. Подростки девиантного поведения. / Под ред. М. И. Рожкова. Москва : «Владос» : 2003. 372 с.
11. Гонеев А. Д., Лифинцева Н. И., Ялпаева Н. В. Основы коррекционной педагогіки. Учебное пособие для студентов высших педагогических учебных заведений. 3-е издание. Москва: Академия, 2004. 272 с.
12. Девиантное поведение в фокусе социологии: наркотизация,

алкоголизация, преступность, коррупция / Под ред. М. Е. Поздняковой, А.Л. Салагаева. Москва : Институт социологии РАН, 2005. 306 с.

13. Девиантное поведение: методология и методика исследования / Под ред. М.Е. Поздняковой. Москва .: Реглант, 2004. 196 с

14. Девиации и контроль: результаты эмпирических исследований девиантного поведения / Под ред. М. Е. Поздняковой, А. Л. Салагаевой — Москва: Институт социологии РАН, 2007. 332 с.

15. Дем'янчук О.О. Програма профілактики девіантної поведінки як напрямок соціально-психологічної допомоги підліткам. Соціальний працівник / за ред. О. П. Главник. №2 (26). Київ, 2007. С. 2-4.

16. Демьянов Ю.Г. Основы психопрофилактики девиантного поведения. Санкт Петербург. : «Паритет»: 2012. 264 с.

17. Дівіцина Н. Ф. Соціальна робота з неблагополучними дітьми і підлітками. Ростов-на-Дону. 2005. 202 с.

18. Духновський С. В. Психологічний супровід підлітків в критичних ситуаціях: Навчальний посібник. Курган : Вид-во Курганського держ. ун-ту, 2003. 124 с.

19. Зейгарник Б. В., Братусь Б. С. Очерки по психологии аномального развития личности. Москва, 2000.

20. Змановская Е. В. Девиантология: Учебное пособие для студ. вузов. 2-е изд. Москва : «Академия», 2004. 288 с.

21. Иванов В. М. Психология девиантного поведения. Москва: «ЮРАЙТ», 2011. 160 с.

22. Каменська Е. Н. Социальная психология: конспект лекцій: учебное. пособие. Изд. 4-е. Ростов на Дону : Феникс, 2008. 186 с.

23. Кирилова В. А. Дезадаптации подростков как социально-педагогическая проблема: учебное пособие для студентов / под ред. А.М. Кулинец. Уссурийськ: Изд-во УГПИ, 2006. 60 с.

24. Клейберг Ю. А. Девиантное поведение подростков / Под ред. Ю.А.Клейберга. Тверь, 2010. 240с.

25. Клейберг Ю. А. Социальная психология девиантного поведения: Учеб. пособие для вузов. Москва : Творчий центр Сфера, 2004.
26. Клейнберг Ю. А. Психологія девіантної поведінки. Москва, 2001. 150 с.
27. Кон І. С. Психология подростка. Москва : «Просвещение», 2000. 180 с.
28. Копитін, А. І. Практична арт-терапія: Лікування, реабілітація, тренінг. Москва, Когіто-центр, 2008. 288 с.
29. Кузнєцова А. Г. Арт-педагогіка як область застосування арт-терапії. 2012. № 2 (80). 150-159 с.
30. Личко А. Е. Ці важкі підлітки. СПб : «Пітер», 2003. 220 с.
31. Лобейко Ю. А., Швалева Н. М., Самодіагностика і розвиток особистості. Москва : «АГРУС», 2004. 124 с.
32. Мальчиуди К. Арт-терапия и мозг// Арт-терапия новые горизонты / под ред. А.И. Копытина. Москва : Когито-Центр, 2006. С. 319-331
33. Менделевич В. Д. Психология девиантного поведения: учебное пособие. Москва : 2008. 432 с.
34. Мэрфи Д. Арт-терапия в работе с детьми и подростками, перенесшими сексуальное насилие. Практикум по арт-терапии / под ред. А. И. Копытина. СПб : Питер. 2001. С. 158-174.
35. Никольская И. М. Арт-терапия изобразительным искусством. Учебник «Детская психиатрия» / под ред. Э. Г. Эйдемиллера. СП : Питер, 2005. С. 993-999.
36. Ніколаєва Л.В. Арт-педагогіка і арт-терапія як сучасне напрямлення профілактичної роботи з дітьми. Педагогічна психологія: теорія і практика: зб. матеріалів науч. симпозіуму. Москва, 2013. С. 35–38.
37. Оліференко Л. Я., Шульга Т. І., Дементьєва І. Ф. Соціально-педагогічна підтримка дітей групи ризику. Москва: Академія, 2004. 256 с
38. Постальчук О. И. Индивидуальная и групповая арт-терапия детей с выраженными нарушениями в развитии. Практическая арт-терапия / под ред.

А. И. Копытина. Москва : Когито-центр, 2008. С. 16-28.

39. Практическая арт-терапия: лечение, реабилитация, тренинг / под ред. А.И. Копытина. Москва: Когито-центр, 2008. 288 с.

40. Простяков В. В. Психолого-педагогічні причини і умови, що впливають на формування девіантної поведінки неповнолітніх. Юридична психологія, 2011. №1. С.24-26.

41. Райфшнайдер Т.Ю. Профілактика та профілактичка девіантної поведінки підлітків в умовах середнього загальноосвітнього закладу. *Збірник матеріалів Міжнародної конференції «Практична психологія: від фундаментальних досліджень до інновацій»*. Тамбов, 2006.

42. Ранняя профілактика девіантної поведінки дітей та підлітків / за ред. А.Б.Фоміної. Москва : «Сфера», 2003. 128 с.

43. Ратгер М. Допомога важким дітям. Москва : 2003. 410 с.

44. Розін М. В. Уявлення про батьків і сімейних конфліктах в неформальній підлітковій субкультурі. Психологія конфлікту: Хрестоматія / упоряд. і заг. ред. Н.В. Гришиной. СПб : Пітер, 2001. С. 349-364.

45. Самигин П. С. Девиантное поведение молодежи : учебное пособие. Ростов-на-Дону : Феникс, 2006. 440 с.

46. Сильвер Р. Идентификация и оценка образа «Я» в рисунках делинквентных подростковойю. Арт-терапия новые горизонты / под ред. А.И.Копытина. Москва : Когито-Центр, 2006. С. 105-124.

47. Старовойтов А. В. Змістовні і процесуальні особливості арт-терапії. Практична психологія та соціальна робота. 2008. №5. С. 70–72.

48. Стоун Б. Телесный образ «Я» и посттравматическое стрессовое расстройство: обретение силы посредством диалога с визуальными образами // Арт-терапия новые горизонты / под ред. А.И. Копытина. Москва: Когито-Центр. 2006. С. 66-86.

49. Тагірова Г. С. Психолого-педагогічна профілактична робота з важкими підлітками. СПб., 2003. 120 с.

50. Тарарина Е. Глубинная арт-терапия: практики трансформаций.

Киев, АСТАМИР-В, 2017. 240 с.

51. Тарарина Е. Песочная терапия: практический старт. терапии. Киев, АСТАМИР-В, 2017. 120 с.

52. Тарарина Е. Практикум по арт-терапии: шкатулка мастера. Киев, Элтон-2, 2013. 160 с.

53. Тарарина Е. Супервизия в арт-терапии: сложные случаи и деликатные темы в работе психолога. Киев, АСТАМИР-В, 2018. 352 с.

54. Тарарина Е. Человек звучащий. Практикум по музыкальной терапии. Киев, АСТАМИР-В, 2017. 208 с.

55. Фрейм Ф. Оценка супружеских отношений и психологической совместимости с использованием рисуночного и карточного теста 33 ОИИМ и рисования мандал. *Исцеляющее искусство: международный журнал арт-терапии*. 2006, Том 9, № 2. С. 40-60.

56. Хухлаева О. В. Основы психологического консультирования и психологической коррекции. Москва : Издательский центр «Академия», 2011. 208 с.

57. Шульга Т. І., Слот В., Спаньярд Х. Методика роботи с детьми «группы риска». Москва : Издательство УРАО, 2009. 104 с,

58. Юнг К. Г. Аналитическая психология. СПб., 1994.

59. Юнг К.Г. и современный психоанализ / Лев Аракдьевич Хегай (ред.-сост.). Москва: ЧеРо, 1996. Вып. 1 : Хрестоматия по глубинной психологии. 248 с.

60. Юноши и девушки группы риска. Практическая психология / Под ред. И.В. Дубровиной. Москва : «Просвещение», 2003. 458 с.

61. Юридическая психология: Учебник для вузов / В.Васильев. СПб.: Питер, 2003. 656с.

62. Юрків, Я. Арт-терапевтичні методики як засіб реабілітації розумово відсталих дітей. Соціальна педагогіка: теорія та практика. 2007. № 2. С. 59–65.

63. Якубовська Н. Профілактика страхів : арт-терапевтичні

методики. Психолог. Шкільний світ. 2010. № 43. С. 17–26.

64. Ялом И. Групповая психотерапия. СПб., 2000

65. Янгичев Е. Флористический коллаж как средство арт-терапии. Искусство в школе. 2009. № 5. С. 51–54.

66. Янгичер, Е. В. Арт-терапия в развитии позитивного эмоционального реагирования подростков. Искусство и образование. 2009. № 6. С. 149–161.

67. Янчишин В. Н. Інтуїційне музиціювання – цікавий напрям арт-терапії. Практична психологія та соціальна робота. 2005. № 12. С. 6–12.

68. Яценко Т. С. Основи глибинної психопрофілактики: феноменологія, теорія і практика: Київ. 2006. 382 с.

69. Malchiodi A. C. The Art Therapy Sourcebook / Cathy A. Malchiodi. New York, 1998. p. 318.

70. Rubin A. J. Introduction to Art Therapy: Sources and Resources / Judith A. Rubin. Routledge. New York, 2010. 318.

План семінару

1. Що таке девіантна поведінка.
2. Психологічні та соціальні фактори формування девіантної поведінки/
3. Профілактика девіантної поведінки підлітків засобами арт-терапії.

Технологічні етапи:

1. Вступний.
  - Організація процесу взаємодії учасників семінару.
  - Знайомство.
  - Збір очікувань.
  - Вироблення правил роботи в групі.
  - Регламент роботи.
  - Обговорення.
  - Усне «підписування» договору про прийняття правил групової роботи.
2. Формування роботи групи.
  - Формулювання проблеми.
  - Обговорення поставленої мети.
  - Ухвалення групового рішення.
3. Формування малих груп.
  - Робота в малих групах.
4. Презентація роботи в групах.
  - Ознайомлення з попередніми підсумками.
5. Постановка питань.
6. Підведення підсумків.
7. Рефлексія: обігрування ситуацій (кейсів), що моделюють процес.

Учасники семінару:

- аналізують власну поведінку,

- отримують зворотній зв'язок від інших членів групи,
- отримують зворотній зв'язок від ведучого,
- вдосконалюють власні розумові навички,
- вдосконалюють комунікативні навички.

ТЕСТ
ВИЗНАЧЕННЯ СХИЛЬНОСТІ ДО ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ

(О.М. Орел)

Інструкція до тесту

Перед вами є ряд тверджень. Вони стосуються деяких сторін вашого життя, вашого характеру, звичок. Прочитайте перше твердження і виріште чи вірно дане твердження по відношенню до вас.

Якщо вірно, то на бланку відповідей поряд з номером, відповідним твердженням, в квадратику поставте цифру «1».

Якщо воно невірне, то поставте цифру «0»

Якщо вам важко відповісти, то постарайтеся вибрати варіант відповіді, який все-таки більше відповідає вашу думку.

Варіант для хлопців

П.І.Б. _____

Група № _____

Вік (загальна кількість років) _____

1. Я віддаю перевагу одягу неяскарих, приглушених тонів.
2. Буває, що я відкладаю на завтра те, що повинен зробити сьогодні.
3. Я охоче записався б добровольцем для участі в будь-яких бойових діях.
4. Буває, що іноді я сварюся з батьками.
5. Той, хто в дитинстві не бився, виростає «маминим синочком» і нічого не може добитися в житті.
6. Я би взявся за небезпечну для життя роботу, якби за неї добре платили.
7. Іноді я відчуваю таке сильне занепокоєння, що просто не можу всидіти на місці.
8. Іноді буває, що я трохи надутий.
9. Якби мені довелося стати військовим, то я хотів би бути льотчиком-винищувачем.

10. Я ціную в людях обережність і обачність.
11. Тільки слабкі і боягузливі люди виконують усі правила і закони.
12. Я волів би роботу, пов'язану зі змінами та подорожами.
13. Я завжди кажу тільки правду.
14. Якщо людина в міру і без шкідливих наслідків вживає збуджуючі, які впливають на психіку речовини - це цілком нормально.
15. Навіть якщо я злюся, то намагаюся не вдаватися до лайок.
16. Я думаю, що мені б сподобалося полювати на левів.
17. Якщо мене образили, то я обов'язково повинен помститися.
18. Людина повинна мати право випивати стільки, скільки вона хоче.
19. Якщо мій приятель спізнюється до призначеного часу, то я, зазвичай, зберігаю спокій.
20. Мені, зазвичай, ускладнює роботу вимога зробити її до певного терміну.
21. Іноді я переходжу вулицю там, де мені зручно, а не там, де належить.
22. Деякі правила і заборони можна відкинути, якщо відчуваєш сильний сексуальний (статевий) потяг.
23. Я іноді не слухаюся батьків.
24. Якщо при покупці автомобіля мені доведеться вибирати між швидкістю і безпекою, то я виберу безпеку.
25. Я думаю, що мені сподобалося б займатися боксом.
26. Якби я міг вільно вибирати професію, то став би дегустатором вин.
27. Я часто відчуваю потребу в гострих відчуттях.
28. Іноді мені так і хочеться зробити собі боляче.
29. Моє ставлення до життя добре описує прислів'я: «Сім разів відміряй, один раз відріж».
30. Я завжди купую квитки в громадському транспорті.
31. Серед моїх знайомих є люди, які пробували одурманюючі токсичні речовини.
32. Я завжди виконую обіцянки, навіть якщо мені це не вигідно.
33. Буває, що мені так і хочеться вилятися.

34. Мають рацію люди, які в житті йдуть з прислів'ям: «Якщо не можна, але дуже хочеться, то можна».
35. Бувало, що я випадково потрапляв у бійку після вживання спиртних напоїв.
36. Мені рідко вдається змусити себе продовжувати роботу після низки образливих невдач.
37. Якби в наш час проводилися б бої гладіаторів, то я б обов'язково приймав в них участь.
38. Буває, що іноді я говорю неправду.
39. Терпіти біль на зло всім буває навіть приємно.
40. Я краще погоджуся з людиною, ніж стану сперечатися.
41. Якби я народився в давні часи, то став би шляхетним розбійником.
42. Якщо немає іншого виходу, то суперечку можна вирішити і бійкою.
43. Бували випадки, коли мої батьки, інші дорослі висловлювали занепокоєння з приводу того, що я трохи випив.
44. Одяг повинен з першого погляду виділяти людину серед інших в натовпі.
45. Якщо в кінофільмі немає жодної пристойної бійки - це погане кіно.
46. Коли люди прагнуть до нових незвичайних відчуттів і переживань - це нормально.
47. Іноді я сумую на уроках.
48. Якщо мене хтось випадково зачепив в натовпі, то я обов'язково вимагатиму від нього вибачень.
49. Якщо людина дратує мене, то готовий висловити йому все, що я про неї думаю.
50. Під час подорожей і поїздок я люблю відхилятися від звичайних маршрутів.
51. Мені б сподобалася професія дресирувальника хижих звірів.
52. Якщо вже ти сів за кермо мотоцикла, то варто їхати тільки дуже швидко.
53. Коли я читаю детектив, то мені часто хочеться, щоб злочинець пішов від переслідування.

54. Іноді я просто не можу втриматися від сміху, коли чую непристойний жарт.
55. Я намагаюся уникати в розмові виразів, які можуть збентежити оточуючих.
56. Я часто засмучуюсь через дрібниці.
57. Коли мені заперечують, я часто вибухаю і відповідаю різко.
58. Мені більше подобається читати про пригоди, ніж про любовні історії.
59. Щоб отримати задоволення, варто порушити деякі правила і заборони.
60. Мені подобається бувати в компаніях, де в міру випивають і веселяться.
61. Мене дратує, коли дівчата курять.
62. Мені подобається стан, який наступає, коли в міру і в хорошій компанії вип'єш.
63. Бувало, що у мене виникало бажання випити, хоча я розумів, що зараз не час і не місце.
64. Сигарета в скрутну хвилину мене заспокоює.
65. Мені легко змусити інших людей боятися мене, і іноді заради забави я це роблю.
66. Я зміг би своєю рукою стратити злочинця, справедливо засудженого до вищої міри покарання.
67. Задоволення - це головне, до чого варто прагнути в житті.
68. Я хотів би взяти участь в автомобільних гонках.
69. Коли у мене поганий настрій, до мене краще не підходити.
70. Іноді у мене буває такий настрій, що я готовий першим почати бійку.
71. Я можу згадати випадки, коду я був таким злим, що хапав першу-ліпшу під руку річ і ламав її.
72. Я завжди вимагаю, щоб оточуючі поважали мої права.
73. Мені сподобалося б стрибати з парашутом.
74. Шкідливий вплив на людину алкоголю і тютюну сильно перебільшують.
75. Я рідко даю здачі, навіть якщо хтось вдарить мене.
76. Я не отримую задоволення від відчуття ризику.

77. Коли людина в запалі суперечки вдається до «сильних» виразами - це нормально.
78. Я часто не можу стримати свої почуття.
79. Бувало, що я запізнювався на уроки.
80. Мені подобаються компанії, де всі жартують один над одним.
81. Секс повинен займати в житті молоді одне з головних місць.
82. Часто я не можу втриматися від суперечки, якщо хтось не згоден зі мною.
83. Іноді траплялося, що я не виконував домашнє завдання.
84. Я часто здійснюю вчинки під впливом миттєвого настрою.
85. Мені здається, що я не здатний вдарити людину.
86. Люди справедливо обурюються, коли дізнаються, що злочинець залишився безкарним.
87. Буває, що мені доводиться приховувати від дорослих деякі свої вчинки.
88. Наївні простаки самі заслуговують того, щоб їх обманювали.
89. Іноді я буваю так роздратований, що стукаю по столу кулаком.
90. Тільки несподівані обставини і почуття небезпеки дозволяють мені по-справжньому проявити себе.
91. Я б спробував яке-небудь притуплювала речовина, якби твердо знав, що це не зашкодить моєму здоров'ю і не спричинить покарання.
92. Коли я стою на мосту, то мене іноді так і тягне стрибнути вниз.
93. Будь-яка бруд мене лякає або викликає сильну огиду.
94. Коли я злюся, то мені хочеться кого-небудь вдарити.
95. Я вважаю, що люди повинні повністю відмовитися вживання спиртних напоїв.
96. Я б міг на спір залізти на високу фабричну трубу.
97. Часом я не можу впоратися з бажанням заподіяти біль іншим людям.
98. Я міг би після невеликих попередніх пояснень управляти вертольотом.

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
11	12	13	14	15	16	17	18	19	20
21	22	23	24	25	26	27	28	29	30
31	32	33	34	35	36	37	38	39	40
41	42	43	44	45	46	47	48	49	50
51	52	53	54	55	56	57	58	59	60
61	62	63	64	65	66	67	68	69	70
71	72	73	74	75	76	77	78	79	80
81	82	83	84	85	86	87	88	89	90
91	92	93	94	95	96	97	98		

Позначення відповідей: «так» - 1, «ні» - 0

Варіант для дівчат

П.І.Б. _____

Група № _____

Вік (загальна кількість років) _____

1. Я прагну в одязі слідувати найсучаснішою моді чи навіть випереджати її.
2. Буває, що я відкладаю на завтра те, що повинна зробити сьогодні.
3. Якби була така можливість, то я б із задоволенням пішла служити в армію.
4. Буває, що іноді я сварюся з батьками.
5. Щоб домогтися свого, дівчина іноді може і побитися.
6. Я б взялася за небезпечну для здоров'я роботу, якби за неї добре платили.
7. Іноді я відчуваю таке сильне занепокоєння, що просто не можу всидіти на місці.
8. Я іноді люблю трохи попліткувати.
9. Мені подобаються професії, пов'язані з ризиком для життя.
10. Мені подобається, коли мій одяг і зовнішній вигляд дратують людей старшого покоління.
11. Тільки дурні й боязкі люди виконують усі правила і закони.
12. Я вважала за краще б роботу, пов'язану зі змінами та подорожами, навіть

якщо вона небезпечна для життя.

13. Я завжди кажу тільки правду.

14. Якщо людина в міру і без шкідливих наслідків вживає збуджуючі і впливають на психіку речовини - це нормально.

15. Навіть якщо я злюся, то намагаюся нікого не лаяти.

16. Я з задоволенням дивлюся бойовики.

17. Якщо мене образили, то я обов'язково повинна помститися.

18. Людина повинна мати право випивати, скільки вона хоче і де він хоче.

19. Якщо моя подруга спізнюється до призначеного часу, то я зазвичай зберігаю спокій.

20. Мені часто буває важко зробити роботу до точно визначеного терміну.

21. Іноді я переходжу вулицю там, де мені зручно, а не там, де належить.

22. Деякі правила і заборони можна відкинути, якщо чого-небудь сильно хочеш.

23. Бувало, що я не слухалася батьків.

24. В автомобілі я більше ціную безпеку, ніж швидкість.

25. Я думаю, що мені сподобалося б займатися карате або схожим видом спорту.

26. Мені б сподобалася робота офіціантки в ресторані.

27. Я часто відчуваю потребу в гострих відчуттях.

28. Іноді мені так і хочеться зробити собі боляче.

29. Моє ставлення до життя добре описує прислів'я: «Сім разів відміряй, один раз відріж».

30. Я завжди плачу за проїзд в громадському транспорті.

31. Серед моїх знайомих є люди, які пробували одурманюючі токсичні речовини.

32. Я завжди виконую обіцянки, навіть якщо мені це не вигідно.

33. Чи буває, що мені так і хочеться вилятися.

34. Мають рацію люди, які в житті йдуть прислів'ї: «Якщо не можна, але дуже хочеться, то можна».

35. Бувало, що я випадково потрапляла в неприємну історію після вживання спиртних напоїв.
36. Я часто не можу змусити себе продовжувати будь-яке заняття після прикрої невдачі.
37. Багато заборони у сфері сексу старомодні і їх можна відкинути.
38. Буває, що іноді я говорю неправду.
39. Терпіти біль на зло всім буває навіть приємно.
40. Я краще погоджуся з людиною, ніж стану сперечатися.
41. Якби я народилася в давні часи, то стала б благородної розбійницею.
42. Домагатися перемоги в суперечці потрібно за всяку ціну.
43. Бували випадки, коли мої батьки, інші дорослі висловлювали занепокоєння з приводу того, що я трохи випила.
44. Одяг повинен з першого погляду виділяти людину серед інших в натовпі.
45. Якщо в фільмі немає жодної пристойної бійки - це погане кіно.
46. Коли люди прагнуть до нових незвичайних відчуттів і переживань - це нормально.
47. Буває я сумую на уроках.
48. Якщо мене хтось випадково зачепив в натовпі, то я вимагатиму від нього вибачень.
49. Якщо людина дратує мене, то я готова висловити йому все, що про нього думаю.
50. Під час подорожей і поїздок я люблю відхилятися від звичайних маршрутів.
51. Мені б сподобалася професія дресирувальниці хижих звірів.
52. Мені подобається відчувати швидкість при швидкій їзді на автомобілі і мотоциклі.
53. Коли я читаю детектив, то мені часто хочеться, щоб злочинець пішов від переслідування.
54. Чи буває, що я з цікавістю слухаю непристойний, але смішний анекдот.
55. Мені подобається іноді бентежити і ставити в незручне становище

оточуючих.

56. Я часто засмучуюсь через дрібниці.

57. Коли мені заперечують, я часто вибухаю і відповідаю різко.

58. Мені більше подобається читати про криваві злочини або про катастрофи.

59. Щоб отримати задоволення, варто порушити деякі правила і заборони.

60. Мені подобається бувати в компаніях, де в міру випивають і веселяться.

61. Я вважаю цілком нормальним, якщо дівчина курить.

62. Мені подобається стан, які настає, коли в міру і в хорошій компанії вип'єш.

63. Бувало, що у мене виникало бажання випити, хоча я розуміла, що зараз не час і не місце.

64. Сигарета в скрутну хвилину мене заспокоює.

65. Деякі люди побоюються мене.

66. Я б хотіла бути присутньою при страті злочинця, справедливо засудженого до вищої міри покарання/

67. Задоволення - це головне, до чого варто прагнути в житті.

68. Якби могла, то із задоволенням взяла участь би в автомобільних гонках.

69. Коли у мене поганий настрій, до мене краще не підходити.

70. Іноді у мене буває такий настрій, що я готова першим почати бійку.

71. Я можу згадати випадки, коли я настільки розлютилася, що хапала першу-ліпшу під руку річ і ламала її.

72. Я завжди вимагаю, щоб оточуючі поважали мої права.

73. Мені б хотілося з цікавості стрибнути з парашутом.

74. Шкідливий вплив алкоголю і тютюну на людину сильно перебільшують.

75. Щасливі ті, хто вмирають молодими.

76. Я отримую задоволення, коли трохи ризикую.

77. Коли людина в запалі суперечки вдається до лайок - це допустимо.

78. Я часто не можу стримати свої почуття.

79. Бувало, що я спізнювалася на уроки.

80. Мені подобаються компанії, де всі жартують один над одним.

81. Секс повинен займати в житті молоді одне з головних місць.
82. Часто я не можу втриматися від суперечки, якщо хтось не згоден зі мною.
83. Іноді траплялося, що я не виконувала шкільне домашнє завдання.
84. Я часто здійснюю вчинки під впливом миттєвого настрою.
85. Бувають випадки, коли я можу вдарити людину.
86. Люди справедливо обурюються, коли дізнаються, що злочинець залишився безкарним.
87. Буває, що мені доводиться приховувати від дорослих деякі свої вчинки.
88. Наївні простаки самі заслуговую того, щоб їх обманювали.
89. Іноді я буваю так роздратована, що голосно кричу.
90. Тільки несподівані обставини і почуття небезпеки дозволяють мені по-справжньому проявити себе.
91. Я б спробувала яке-небудь притуплювала речовина, якби твердо знала, що це не зашкодить моєму здоров'ю і не спричинить покарання.
92. Коли я стою на мосту, то мене іноді так і тягне стрибнути вниз.
93. Будь-яка бруд мене лякає або викликає сильну огиду.
94. Коли я злюся, то мені хочеться голосно вилаяти винуватця моїх неприємностей.
95. Я вважаю, що люди повинні відмовитися від будь-якого вживання спиртних напоїв.
96. Я б із задоволенням покотилася б на гірських лижах з крутого схилу.
97. Іноді, якщо хтось завдає мені болю, то це буває навіть приємно.
98. Я б із задоволенням займалася в басейні стрибками з вишки.
99. Мені іноді не хочеться жити.
100. Щоб домогтися успіху в житті, дівчина повинна бути сильною і вміти постояти за себе.
101. По-справжньому поважають тільки тих людей, хто викликає в оточуючих страх.
102. Я люблю дивитися виступи боксерів.
103. Я можу вдарити людину, якщо вирішу, що він серйозно образив мене.

104. Я вважаю, що поступитися в суперечці - це означає показати свою слабкість.

105. Мені подобається готувати, займатися домашнім господарством.

106. Якби я могла прожити життя заново, то я б хотіла стати чоловіком, а не жінкою.

107. В дитинстві мені хотілося стати актрисою чи співачкою.

108. В дитинстві я була завжди байдужа до гри в ляльки.

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
11	12	13	14	15	16	17	18	19	20
21	22	23	24	25	26	27	28	29	30
31	32	33	34	35	36	37	38	39	40
41	42	43	44	45	46	47	48	49	50
51	52	53	54	55	56	57	58	59	60
61	62	63	64	65	66	67	68	69	70
71	72	73	74	75	76	77	78	79	80
81	82	83	84	85	86	87	88	89	90
91	92	93	94	95	96	97	98	99	100
101	102	103	104	105	106	107	108		

Позначення відповідей: «так» - 1, «ні» - 0

Ключ

Кожній відповіді, при збігу з ключем, присвоюється один бал, підраховується первинний сумарний бал.

1. Шкала установки на соціально-бажані відповіді.

Відповіді «так»: 13, 30, 32.

Відповіді «ні»: 2, 4, 8, 21, 23, 33, 38, 47, 54, 79, 83, 87.

2. Шкала схильності до подолання норм і правил.

Відповіді «так»: 11, 22, 34, 41, 44, 50, 53, 59, 80, 88, 91.

Відповіді «ні»: 1, 10, 55, 61, 86, 93.

3. Шкала схильності до адиктивної поведінки.

Відповіді «так»: 14, 18, 22, 26, 27, 31, 34, 35, 43, 46, 59, 60, 62, 63, 64, 67, 74, 81, 91.

Відповіді «ні»: 95.

4. Шкала схильності до саморуйнівної поведінки (суїцид).

Відповіді «так»: 3, 6, 9, 12, 16, 27, 28, 37, 39, 51, 52, 58, 68, 73, 90, 91, 92, 96, 98.

Відповіді «ні»: 24, 76.

5. Шкала схильності до агресії та насильства.

Відповіді «так»: 3, 5, 16, 17, 25, 37, 42, 45, 48, 49, 51, 65, 66, 70, 71, 72, 77, 82, 89, 94, 97.

Відповіді «ні»: 15, 40, 75, 85.

6. Шкала вольового контролю емоційних реакцій.

Відповіді «так»: 7, 20, 36, 49, 56, 57, 69, 70, 71, 78, 84, 89, 94.

Відповіді «ні»: 19, 29.

7. Шкала схильності до деліквентної поведінки.

Відповіді «так»: 18, 26, 31, 34, 35, 42, 43, 44, 48, 52, 62, 63, 64, 67, 74, 91, 94.

Відповіді «ні»: 55, 61, 86.

ПРОГРАМА
профілактики і профілактики девіантної поведінки.

Тема заняття	Мета	Кількість годин
Заняття № 1 Вправа «Моє ім'я»	Ізо-терапія. Ознайомлювальне заняття. Усвідомлення власної індивідуальності й неповторності. Дружнє згуртування групи.	1 година
Заняття № 2 Вправа «Насильство»	Груповий малюнок. Вчити учнів домовлятись. Зближення учасників групи	1 година
Заняття № 3 Вправа «Колаж почуттів»	Колаж. Усвідомлення своїх емоційних станів розвиток здатності до емоційної саморегуляції. Зниження тривожності і агресивності, емоційно-психічної напруги в різних ситуаціях	1 година
Заняття № 4 Вправа «Стратегії поведінки»	Пісочна терапія. Розвиток впевненості. Формування довіри до оточуючих. Підвищення самооцінки. Підвищення соціально-психологічної компетентності підлітків і розвиток здатності ефективно взаємодіяти з	1 година

	оточуючими.	
Заняття № 5	Казкотерапія.	1
Вправа «Дружні стосунки»	Формування адекватних способів реагування в ситуаціях взаємодії з однолітками і дорослими	година